

ISSN 2411-6076 04

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№4 (76) 2019

қазан, қараша, желтоқсан, 2019

октябрь, ноябрь, декабрь, 2019

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор);
Ә.Т.Қайдар, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі;
Т.Жанұзақов, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры.; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбаков**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

Ж.Манкеева, филология ғылымдарының докторы, проф. (нөмірдің жауапты редакторы),
Г.Көбденова, **Д.Пашан**, филология ғылымдарының кандидаттары (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Ғ.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Ә.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демір**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **М.Малбаков**, доктор филологических наук, проф.; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

Ж.Манкеева, доктор филологических наук, проф. (ответственный редактор номера),
Г.Кубденова, **Д.Пашан**, кандидаты филологических наук (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,
информации и общественного согласия

А. ЖИЛКУБАЕВА¹

¹Филология ғылымдарының докторы
Өскемен қаласы, Қазақстан

А.САПАНОВА²

²С. Аманжолов атындағы ШҚМУ магистрі, аға оқытушы
Өскемен қаласы, Қазақстан

КӘСІБИ МӘТІНДЕР АРҚЫЛЫ МАМАНДЫҚҚА ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕРДІ МЕНҒЕРТУ

Аннотация: Кәсіби мәтіндер – мамандыққа қатысты лексикалық минимумдарды қамтитын, белгілі бір мамандықты игеру үшін қажет кәсіби білім беретін күрделі қатысымдық бірлік. Әр сала бойынша білім алатын студенттер өздерінің таңдаған мамандықтарына қатысты мәтіндермен жұмыс істеу кезеңінде терминдерді өте жақсы қабылдайды және олармен қызыға жұмыс істейді. Осыған орай қазақ тілі сабағында көбінесе мамандығына қатысты кәсіби мәтіндермен жұмыс жүргізіледі. Кәсіби мәтінмен жұмыс жүргізудің мақсаты – студенттің мәтінді практика жүзінде игеруін жүзеге асырып, байланыстырып сөйлеу дағдысын қалыптастыруға икемдеу. Кәсіби мәтіндер – мазмұндық, тақырыптық тартымдылығымен ерекшеленіп, пәрменді лексика нормасына құрылған, мамандыққа қажетті ақпаратқа толы, кәсіби терминдері мол, студенттердің білім деңгейіне сай болуы шарт.

Тақырыбы: Кәсіби мәтіндер арқылы мамандыққа қатысты терминдерді меңгерту

Түйін: Мақалада кәсіби тілдік құзіреттілікті дамыту бойынша қызметтік міндеттердің түрлері келтірілген. Кәсіби мәтіндер – бұл белгілі бір мамандықты дамыту үшін қажетті мамандыққа байланысты сөздік минимумды қамтитын кәсіби бірлескен кәсіптік оқыту бөлімі. Әр салада білім алған студенттер өздері таңдаған мамандығына байланысты мәтіндермен және олармен жұмыс жасауды жақсы біледі. Кәсіби мәтіндер мазмұны, тақырыптық тартымдылығы студенттерге мамандыққа, кәсіби терминдерге қажетті толық ақпаратпен, тиімді лексика нормаларында құрылған білім деңгейіне сәйкес келуі керек.

Тірек сөздер: кәсіби мәтін, термин, лексикалық норма.

Тема: Овладение профессиональными текстами терминов, относящихся к специальности

Резюме: в статье представлены виды функциональных задач по развитию профессиональной языковой компетенции. Профессиональные тексты - это отдел профессионального совместного профессионального обучения, включающий в себя словарный минимум в зависимости от специальности, необходимой для развития определенной специальности. Студенты, обучавшиеся в различных областях,

хорошо умеют работать с текстами в зависимости от выбранной ими специальности. Содержание, тематическая привлекательность профессиональных текстов должны соответствовать уровню знаний, сформированным в нормах эффективной лексики, необходимой для студентов специальности, профессиональных терминов.

Ключевые слова: профессиональный текст, термин, лексическая норма.

Subject: Mastering professional texts of terms related to the specialty

Abstract: The article presents the types of official duties for the development of professional language competence. Professional texts are a complex joint vocational training unit, which includes vocabulary minima related to the profession, necessary for the development of a particular specialty. Students who have been educated in each field are well versed in working with texts related to their chosen specialty, and work with them. Professional texts-content, thematic attractiveness, should correspond to the level of students» knowledge, created in the norms of effective vocabulary, full of information necessary for the specialty, professional terms.

Key words: professional text, term, lexical norm.

Қазіргі қоғам талабына сай әр салаларда қазақ тілін студенттерге кәсіби мамандығына қарай баули оқыту кеңінен сұранысқа ие болуда. Себебі, бүгінгі студент – ертеңгі маманның алдында жаңа міндет – кәсіби лексиканы меңгеруді қажет етері айдан анық аксиома екені белгілі. Осындай талаптарды іске асыру барысында жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту ісінде жаңа міндеттер туындайды. Бұл мәселені кәсіби қазақ тілінде дұрыс сөйлей білетін, жоғары білімді мамандарды даярлау және олардың сөздік қорын кәсіби лексикамен дамытумен байланыстыруға болады. Осындай дағдыларды қалыптастыруда студенттердің сөздік қорын, кәсіби лексикасын дамыту ісі жақсы нәтиже берері сөзсіз. Бұл қазақ тілін мамандыққа сай оқытуды жақсартуды қажет етеді. Кәсіби жоғары деңгеймен қоса, жоғары оқу орнын бітірген маман өз бетінше шешім қабылдауда дербестік көрсете білетін, жауапкершілік сезімі жоғары, сыни ойлай алатын, кез келген жағдайға бейім, бәсекеге қабілетті болуы тиіс. Өйткені кез келген маманның кәсіби дайындығының сапасы оның игерген білімімен ғана емес, оның өз бетімен мәселе қойып, оны шеше алатын іскерлігімен айқындалады.

Біз мақаламызда дефектология мамандығына арналған кәсіби мәтіндер арқылы терминдерді меңгеруге тоқталмақпыз. Тіл дамытудағы ең тиімді әдістердің бірі – мәтін бойынша жұмыс істеу. Сондықтан мәтіндер күнделікті тұрмыста қолданылатын, мамандық бойынша, төменгі және орта топ студенттеріне арналған мәтіндер болып топтастырылады. Студенттерді кәсіби мамандыққа бейімдей оқытудың нәтижесіне қарай құрастырылған ең жиі қолданылатын терминдермен жұмыс түрлері, дефектолог мамандығында оқитын студенттердің тілді талапқа сай игеру мүмкіндігін, тілге деген қызығушылығын, ынта-ықыласын арттырады. Қазақ тілін үйретуде студенттердің өздік жұмысын ұйымдастырудың басты факторының бірі ретінде тапсырмалар жүйесін қарастыруға болады. Тапсырмалар қатысымдық әрекеттердің (айтылым, тыдалым, оқылым, жазылым, тілдесім) түрлеріне байланысты іріктеледі. СӨЖ-ге ұсынылатын тапсырмаларды орындауда

іскерлік ойын жүргізу, кейс, презентация жасау, дискуссияларды жүргізу, дөңгелек үстелдерді өткізу, бейнефильмдер көрсету әдістері газет-журналдардан алынған материалды түрлі тәсілдермен ресімдеу (конспект, реферат, андатпа жазу және т.б.), өзінің идеяларын қорғау, ұсыну, баяндама жасау, түрлі мәселелер бойынша мәліметтер дайындау, негізгіден жанама, қосымша материалды бөліп алу, иллюстрация, сызба, кестелер бойынша мәтін құрастыру, өзінің мысалдарын келтіру, қосымша пікір дайындау, қорытындылауға қатысу, экскурсиялар жасау, реферат сұрақтарын немесе тапсырмаға қатысты сұрақтар дайындау, әңгімелесу, мәтіннің мазмұнын өз сөзімен айтып беру немесе қойылған сұрақтарға жауап беру, жоспар құру, т.б. біліктер мен дағдыларды қалыптастырады.

Тілші-ғалым Б.Қасым мамандыққа қатысты тілді меңгертуде мынандай талаптарды ескеру қажет деп есептейді:

- студенттерді кәсіби мамандығы бойынша тілдесуге үйрету;
- мамандыққа байланысты тілдік қатынасқа түсу үшін әртүрлі жағдаяттар құру арқылы тілдік қатынастың қажеттілігін түсіндіру;
- дұрыс сөйлеу қатысымының түрлерін үйрету [1, 17].

Терминдермен жұмыс жасауда термин сөздердің аударылу және жасалу ерекшеліктеріне көңіл бөлу қажет. Жаңа сөздерді өткен грамматикамен байланыстырып түрлендіру, олармен сөз тіркестерін жасау, сөйлемдер құрастыру сияқты жұмыс түрлері жаңадан үйренген атауларды есте сақтауға көп көмегін тигізеді. Тіл үйренушілерге терминдерді меңгерту үшін ең алдымен сөздік жұмысын дұрыс ұйымдастыра білу керек. Сөздіктермен жұмыс негізінен, белгілі бір мамандыққа байланысты аударма және түсіндірме сөздіктер көмегімен іске асатыны белгілі. Сондықтан әрбір сабақта сөздік жұмысын дұрыс пайдалануға тырысамыз. Таныс емес сөздердің мағынасын жан-жақты ашып, әр сөзге нақтылы талдау жасатып, ол сөздің стильдік мүмкіндігін тиімді пайдаланып отырамыз. Белгілі бір терминді сөздік арқылы меңгерту үшін ең алдымен, тіл үйренушінің өзіне берілген сөзді сөздіктен іздегіп, таптыру қажет; екіншіден, оны тақтаға жаздыртып, дұрыс айтуға машықтандыру қажет; үшіншіден, жаңа терминнің ұғымын кең ашу үшін оларды қатыстыра отырып, сөз тіркесін жасату, сөйлем құрату, ол сөздердің контекстегі мағынасын ашу қажет; төртіншіден, жаңа сөздерді тірек сөз ретінде пайдаланып, мәтін, диалог, әңгіме, құрастыру қажет. Тіл үйретуде сөздік жұмысын орнықты жүргізу – тіл үйренушінің тілін ұстартып, ойлау, сөйлеу дәрежесін жетілдіре түседі. Сөз мағынасын ашуда төмендегідей әдіс-тәсілдер қолданамыз:

- терминдердің қазақша баламасын ең алдымен өздеріне аударту, кейін сөздіктегі нұсқасымен салыстыру;
- салыстыру арқылы ұқсас белгілерді тапқызу;
- сөзді контекстке енгізу;
- синоним сөздермен ауыстыру;
- антонимдер тапқызу;
- сөзге құрылымдық талдау жасату;
- түсіндірме немесе терминологиялық сөздіктерден қаратып, мағынасын ашу [2, 50]. Мұндай әдіс-тәсілдерді дұрыс қолданатын болсақ, мамандыққа қатысты терминдерді тиімді меңгерте аламыз. Әр терминді өз орнына дұрыс қолдана алатын,

өз ойын дұрыс жеткізе алатын білімді маман даярлау үшін тіл дамыту жұмыстарын жүргіземіз. Тіл дамыту жұмыстарының барлық түрі лексикалық материал негізінде тіл үйренушілерге мәтіннің мазмұнын игеру барысында жүзеге асады. Мәтін-негізгі құрал. Мәтінді толық және дәл ұғыну оның ішіндегі сөздердің мән-мағынасын түсініп, білуге байланысты. Мәтінмен жұмыс түрлерін терминдерді меңгерту жолдарымен үйлестіре беру үшін:

– лексикалық тақырыпқа құрылған қазақша мәтіннен алынған жеке термин сөздердің мағынасын ашу;

– мерзімді басылым беттерінен алынған материалдың орысша мәтінін аударту, термин баламасына мән беруін қадағалау;

– өзара мағыналас бірнеше тірек сөз-терминдерді ұсынып, шағын мәтін құрастыру;

– мәтін ішіндегі түсінуге қиын сөздерден сөздік жұмысын жүргізу;

– мәтін ішіндегі термин сөздерді алып тастап, мазмұнына сәйкес толықтыру талап етіледі. Тіл үйренушілердің тілді білу деңгейіне қарай қазақ тілін оқыту екі топқа (бастауыш және жалғастырушы) бөлінеді. Бастауыш топта кәсіби сөздермен, сөз тіркестерімен, оңтайландырылып алынған мамандыққа қатысты мәтіндермен жұмыс жүргізілсе, ал жалғастырушы топта орыс мектебін бітіргендері болмаса, өз ана тілін біршама меңгерген, сөйлеу тілі қалыптасқан қазақ балалары оқиды. Сондықтан оларға көбінесе мамандықтарына байланысты тақырыптармен сабақтастыра, күрделенген кәсіби мәтіндермен жұмыс жүргізіледі. Кәсіби мәтіндер студенттерді мамандық тілін меңгертуде ерекше қызмет атқарады. Сабақ барысында кәсіби мәтінмен жұмыс істеу тіл үйренушінің кәсіби сөйлеу дағдысын қалыптастыруға, тілге деген қызығушылығының артуына, кәсіби лексиканы меңгеруіне игі әсерін тигізеді. Кәсіби мәтіндер негізінде студент мамандығы туралы білімін жетілдіреді, өзінің келешекте атқаратын жұмыстары туралы пайдалы, өте қажетті ақпараттар алады, кәсіби танымдары кеңейеді, сонымен қатар кәсібіне сай сабақта алған білімдерін болашақ қызметінде пайдалана алады.

Кәсіби мәтіндер – мамандыққа қатысты лексикалық минимумдарды қамтитын, белгілі бір мамандықты игеру үшін қажет кәсіби білім беретін күрделі қатысымдық бірлік. Әр сала бойынша білім алатын студенттер өздерінің таңдаған мамандықтарына қатысты мәтіндермен жұмыс істеу кезеңінде терминдерді өте жақсы қабылдайды және олармен қызыға жұмыс істейді. Осыған орай қазақ тілі сабағында көбінесе мамандығына қатысты кәсіби мәтіндермен жұмыс жүргізіледі. Кәсіби мәтінмен жұмыс жүргізудің мақсаты – студенттің мәтінді практика жүзінде игеруін жүзеге асырып, байланыстырып сөйлеу дағдысын қалыптастыруға икемдеу. Кәсіби мәтіндер–мазмұндық, тақырыптық тартымдылығымен ерекшеленіп, пәрменді лексика нормасына құрылған, мамандыққа қажетті ақпаратқа толы, кәсіби терминдері мол, студенттердің білім деңгейіне сай болуы шарт. Қазақ тілі сабағын студенттің мамандықтарына қатыстыра, тығыз байланыстыра оқыту студенттердің өз мамандығы жайлы мағлұматын кеңейтіп, кәсіптік ынтасын арттырады, әрі пәнге қызығушылығын күшейтеді. Қазақ тілін мамандықтарына орай оқыту – ғылым тілімен, оның терминдерімен тығыз байланысты. Сондықтан да тіл үйренушілердің мамандықтарына қатысты арнаулы мәтіндер арқылы кәсіби лексиканы өз саласының терминдері мен мамандар тілінде жиі қолданылатын оралымдарды білу

керектігі көзделеді. Мәтінмен жұмыс жасау барысында лексика-грамматикалық тапсырмалар жүйелі болу керек. Мамандықтарына байланысты мәтіндерді іріктеп алған соң, сол мәтінді меңгертуге тек жалаң сөздер тізбегін беріп, оларды көшірумен я болмаса жаттаумен шектелуге болмайды. Сондықтан қай мамандықтың болмасын мамандығына байланысты терминді түсіндіруде сол саланың маманымен ақылдаса отырып, ой бөлісіп, оның глоссариін жасау қажет. Өйткені белгілі бір ғылымды зерттеуші сол ғылымдағы ғылыми ұғымдарды ғылыми терминдер арқылы жүйелеп, түсіндіріп береді. Оның қыр-сырын айқындайды. Терминдерді қазақша түсіндіруде оның этимологиясына үңіліп, грамматикалық құрылысына тоқталады. Себебі қазақ тілінде кейбір сөздер бірнеше мағына беруі мүмкін. Мұндай жағдайлар мәтінмен жұмыс істеу барысында көптеп кездеседі. Мысал ретінде, «*Кемтар балалар*» атты мәтінмен жұмыс түрлерін ұсынамыз:

Кемтар балалар денесінің психикасы жағынан қалыпты дамуынан ауытқыған балалар. Мұндай балалардың дамуында елеулі кемістіктер пайда болады. Оларды кемтар балалар немесе кемістігі бар балалар деп атайды. Кемістік туа немесе жүре пайда болуы мүмкін. Баланың бойында туа пайда болған кемістіктер алуан себептерге байланысты. Мұндай кемістік түрлері олардың нәсілдік ерекшеліктерінен болуы да мүмкін. Алайда кемістіктің бұл түрлері сыртқы ортаның жағдайына тәуелді болып отыратындығын көрсетеді. Туа пайда болатын кемістіктер баланың ана құрсағындағы ұрығына химиялық, оқыл қимыл қозғалыстар, температураның теріс әсер етуінен немесе ұрықтың дұрыс қоректенбеуі сияқты түрліше жағдайларға байланысты дәйектейді.

Кеміс балалардың денесі мен психикалық дамуындағы ауытқуларды айырықша ескере отырып, олар арнайы мектептерде оқып тәрбиеленеді. Кеміс балалардың кемістіктеріне орай/саңырау, наишар еститін/ керең, соқыр, мылқау, ақыл-ойы кеміс/миақы, миқұла, милау/идиот/ және сөйлеу қабілетін жоғалтқан балалар болып бірнеше топқа ажыратылады.

Ақыл-ойы мен дене кемістігі бар балалардың түрлі ерекшеліктерін ескеріп, оларды тәрбиелеп-оқыту істері арнайы мектептерде, жүйелі түрде емдеп отыратын медициналық мекемелер арқылы жүзеге асырылады. Мұндай мектептер мен мекемелердің алдында қоятын мақсат-міндеттері кеміс балалардың мүшелерін емдеу арқылы жетілдіріп, бойындағы олқылықтарды оқу-тәрбие істерімен толықтырып отыруға бағытталған. Сөйтіп, ондай балаларға гуманистік көзқараспен қарап, қоғамның болашақ азаматтары етіп даярлау мақсаттарын көздейді. Арнайы мектептерді бітірген соң, одан әрі өз білімдерін көтеріп тиісті мамандықтарды игерулері үшін техникумдар мен кейбір жоғары оқу орындарына түсіп оқитын болады.

Оқылымға арналған тапсырмалар студенттердің мәтін мазмұнын сөздік арқылы толық түсіне білу, жоспар бойынша мазмұндай алу, өз пікірлерін білдіре алу, салыстыра білу қабілеттерін жаттықтырады:

1-тапсырма: Мәтінді кезекпен дауыстап оқыңыз (бір студентке де оқытуға болады).

Тыңдалымға арналған тапсырмалар студенттердің берілген мәтіннің мазмұнын бір естігеннен түсіне білу, маңызды ақпаратты ұғып алу, оны қажетке жарата білу қабілеттерін жаттықтырады:

1-тапсырма: Қазақ тіліне тән дыбыстары бар сөздерді тауып, фонетикалық норманы сақтап айтыңыз.

2-тапсырма: Мәтіндегі белгісіз сөздерді жазып алып, олардың аудармасын сөздік көмегімен анықтаңыздар.

Айтылымға арналған тапсырмалар студенттердің монолог және диалог құрастыра алуы, бір-біріне сұрақтар қойып, оларға жауап бере алуы қабілеттерін қалыптастыруға жаттықтырады.

1-тапсырма: Берілген сұрақтарға жауап беріңіз. Кемтар балалар деп қандай балаларды айтамыз? Кеміс балаларды қандай топтарға бөледі? Кеміс балалар қандай мектептерде тәрбиеленеді?

2-тапсырма: Аудиотаспадан әңгімені тындап, екі жақтың мамандығын анықтап, сол мамандықтар туралы алған ақпаратты айтып беріңіз.

3-тапсырма: Сіз таңдаған мамандық бойынша жұмыс істейтін адамнан интервью алуға қажетті сұрақтарды ойластырыңыз.

Жазылымға арналған тапсырмалар хат, шығармалар түрлерін, мақала, реферат, баяндама жаза білу қабілеттерін дамытады. Жазылым әрекетіне үйрету емлені игеру мен тілдік жаттығуларды жазбаша түрде орындауды көздейді:

1-тапсырма: Қандай мамандар кеміс балалармен жұмыс жасайды? Мамандардың ағауларын жазыңыз.

2-тапсырма: Кемістік қандай себептермен пайда болады? Себептерін дәптерге жазбаша түрде көрсетіңіз.

3-тапсырма: Сөз тіркестерін аударыңыз. Туа пайда болатын кемістіктер, дене дамуындағы ауытқушылық, психикалық дамуындағы ауытқу, олқылық, саңырау, мылқау, ақыл-ойы кеміс.

4-тапсырма: Аударған сөз тіркестерімен сөйлемдер құрастырыңыздар.

5-тапсырма: Құрастырған сөйлемдерді қолдана отырып, «Кемтар балалардың әлемі» тақырыбына шағын эссе жазыңыз.

Ұсынылған тапсырмалар жүйесі қазақ тілін мамандыққа бейімдей оқыту әдістемесінің жүйелі қалыптасуына септігін тигізеді. Студенттердің алған білімдері болашақ мамандардың күнделікті өмірінде, кәсіби әрекетінде тілдік қарым-қатынас жасауына мүмкіндік береді. Білікті маман дайындау, білім беру – қоғам дамуының негізгі жолы.

ӘДЕБИЕТ

1. Қасым Б., Османова З. т. б. Кәсіби қазақ тілі. – Алматы, 2010. – 112 б.
2. Ақаев С.Т. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. – Алматы, 2002.
3. Жилкубаева А.Ш., Изгуттинова Р.Т., Ибраева М.К. Кәсіби қазақ тілі. Оқу-әдістемелік құрал (әлеуметтік жұмыс мамандығының студенттеріне арналған). – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2013.- 97 б.
4. Жилкубаева А.Ш. Кәсіби қазақ тілі. Оқу – әдістемелік құрал Дефектология мамандығы студенттеріне арналған. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2015. – 93 б.

Материал редакцияға 18.10.2019 жылы түсті.

Н. ВАСИЛЬЕВА¹

¹Научный сотрудник Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, к. филол. н.
Якутск, Россия

ЯКУТСКАЯ ОРФОГРАФИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация: Общие тенденции становления и развития якутской орфографии характеризуются весьма сложной, несоразмерной периодичностью, активным критическим освоением опыта предыдущих этапов в разработке орфографических принципов, переходом от объективно-стихийной нормализации к научно обоснованной стабилизации языка письменной литературы. Осмысление качественного своеобразия каждого периода развития якутской орфографии свидетельствует о том, что в настоящее время отсутствует необходимость в реформировании якутской орфографии.

Тема: Якутская орфография на современном этапе

Резюме: Статья посвящена современному состоянию орфографии якутского языка. Особое внимание уделяется новому изданию орфографического словаря якутского языка, предназначенному для удовлетворения современных реалий языковой ситуации в республике.

Ключевые слова: якутский язык, орфография, якутская орфография.

Тақырыбы: Қазіргі кезеңдегі якут орфографиясы

Түйін: Бұл мақала якут тілінің орфографиясының қазіргі жағдайына арналған. Якут тілінің орфографиялық сөздігінің республикадағы тілдік ахуалдың заманауи шындықтарын қанағаттандыруға арналған жаңа басылымына ерекше назар аударылады.

Тірек сөздер: якут тілі, орфография, якут орфографиясы.

Subject: Yakut orthography at the present stage

Abstract: The Article is devoted to the current state of the Yakut orthography. Special attention is paid to the new edition of the spelling dictionary of the Yakut language, designed to meet the modern realities of the language situation in the Republic.

Key words: yakut language, spelling, yakut orthography

С конца 80-х годов XX века начались значительные изменения в языковой политике и языковом строительстве Республики Саха (Якутия) (далее – РС(Я)), развернулись дискуссии о государственном статусе якутского языка, вокруг Концепции развития национальной школы, об основах и содержании Закона «О языках в РС(Я)». В центре внимания стоял вопрос о новой редакции орфографического словаря

якутского языка, и с 1994 по 2000 год велась активная научная деятельность, направленная на упорядочение якутской орфографии при Институте гуманитарных исследований АН РС(Я). В 2001 году Правительством РС(Я) были утверждены Правила якутской орфографии и изданы в 2002 году вместе с «Орфографическим словарем якутского языка» (далее – ОСЯЯ), охватывающим 41500 слов и словоформ. Словарь, по признанию его **редколлегии**, носил экс-периментальный характер и **был представлен как «словарь переходного периода»**, поскольку допускал написание ряда заимствованных слов в двух вариантах: в фонетизированном виде и русском начертании. С изданием ОСЯЯ в республиканских печатных изданиях публиковались разные мнения в отношении действующей орфографии. Читателей больше всего волнует вопрос о правописании заимствованных слов в двух вариантах, не все согласны с таким нововведением. П.А. Слепцов для решения данных проблем выдвигает следующие задачи: 1) внести в правила орфографии некоторые дополнения; 2) издать орфографический словарь якутского языка с улучшениями и дополнениями; 3) подготовить школьный орфографический словарь, а также методический справочник по орфографии для учителей якутского языка; 4) подготовить справочник о фонетизации заимствованных слов с приложением списка фонетизированных широкоупотребительных заимствованных слов, распространенных в последнее время в письменной практике; 6) широко информировать в СМИ о необходимости придерживаться орфографического режима в республике [3].

В связи с этим распоряжением Правительства РС(Я) от 30 октября 2012 года был утвержден состав редакционной комиссии по переработке орфографических и пунктуационных правил якутского языка и орфографического словаря якутского языка для второго издания. Орфографическая комиссия провела большую работу над проектом новой редакции Правил орфографии и пунктуации и орфографического словаря современного якутского языка, где основной упор делается фонетизированию заимствованных слов, а также вопросам орфографирования коренных якутских слов. Целью данного проекта является унификация орфографических норм и утверждение единого орфографического режима для создания оптимальных условий функционирования якутского языка как государственного на территории республики, разработка исправленной, дополненной редакции ОСЯЯ, отвечающего современным реалиям языковой ситуации в республике.

Анализ «Орфографического словаря якутского языка» 2002 г. выявил ряд требующих решения вопросов. Так, словарь содержит большое количество слов с фонетическими вариантами типа: барыннаа-боруннаа, буомур-муомур, быраан-мыраан, тарбыях-торбуйа, дэһимизэн-нэчимизэн, кэридэх-кэрэдэх, чөккөй-чөркөй и т.д. Обнаружен массив диалектных слов, имеющих параллели в литературном языке: дэлэбинэ (лит. дэлэбэ), дьанта (лит. *болбукта*), көкөчө (лит. *курунньук*), мөрө (лит. күтэр), саарыны (лит. акаары), ыпчаа (лит. кыараа) и т.д.

В связи с обнаруженными недочетами, в новой редакции словаря внесен целый ряд изменений. **В словник введены** ранее не охваченные исконные слова с орфограммами и заимствования, освоенные якутским языком, нуждающиеся

в кодификации: *ап, байтаһын, биллэх, бэргэн, буотарах, дэйбишр, истисэлиш, кырыыһа, кыччаа, похуот, сэрэхэчий, холкуос, харарбаа, чэчиэриннык, кэччэгэй, кээнчэ*; устаревшие или устаревающие слова, например: *боччук, баһырбас, килиэбинэ* и т.д.; неологизмы: *мадьыны, мааллаа, урбаан, урбаанныт, Ил Дархан*; названия религиозных праздников и астрономических наименований, которые пишутся с прописной буквы, например: *Ороһуоспа, Охоһоһойоп, Бөтүрүөп, Былаҕачыанньыйап, Киристиэп, Кириһиэһнэ; Аранас Сулус, Мэндэнэ, Чолбон, Хотугу Сулус* и т.д.

Значительно расширен список парных и сложных слов с дефисом и без дефиса типа: *бай-тай, унуох-иниэх, күөрэ-ланкы, туос иллэн, хамныыр харамай*, тыл-өс, күүс-күдэх, күрүөх-билэ, күүгүн-хаабын, илэ-сала, бөҕө-таба, марай-сарай, туман-имээн, утары-таары, эргин-урбаан и т.д.

Проведена работа и по упорядочению изобразительных слов, которые в основном своем массиве не поддаются орфографированию. В связи с этим некоторое количество изобразительных слов осталось за пределами словаря, в том числе и так называемая пейоративная лексика. Заметному сокращению подверглись диалектные слова, имеющие параллели в литературном языке.

Наиболее сложным вопросом якутской орфографии является наличие в разговорном языке огромной массы вариантных слов. Еще в 50-х гг. XX века было выявлено свыше 5 тысяч общеупотребительных вариантных слов [4]. К ним следует прибавить еще большее количество производных. Слова эти имеют свыше десяти и более вариантов. Орфографическая комиссия тщательно изучила различные варианты слов, традиции их употребления и орфографистам удалось во многом удовлетворительно решить этот сложный и основной вопрос якутской орфографии. Из двух-трех вариантов слова, ранее зафиксированных в словаре как нормативные, предпочтение отдано тому варианту, который по результатам исследования установлен как наиболее широко употребляемый в письменной практике. Редколлегия сочла возможным исключить из словника также слова, правописание которых в силу устоявшейся традиции не вызывает затруднений, и, наконец, заимствованные слова, относящиеся к области общественно-политической, научно-технической лексики, которая не поддается фонетической обработке, типа: *гроссмейстер, неолит, полиграфия, фортепьяно*, и пишется в исходной форме.

Особняком стала важная задача по установлению норм правописания заимствованных слов, в отношении которых допускались два варианта написания, например: *академик – акадьыамык, банкет – банкыат, вертолет – бөртөлүөт, журналист – суруналыыс, конкурс – куонкурус, культура – култуура, офицер – эписиэр, промышленность – быраммысыланнас, рюкзак – үрүсээк, студент – устудьуон* и т.д.

Для решения этой задачи Институтом гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН была предпринята инициатива по отслеживанию материала периодической печати на якутском языке на предмет выявления доминирующего варианта в написании иноязычной лексики. Начиная с 2003 г. проанализированы отдельные номера республиканских газет: «Саха сирэ», «Ил Түмэн», «Кыым», «Киин куорат», «Кэскил», «Гуймаада», выборочно улусных (районных) газет, как средств, наиболее точно отражающих современные

тенденции происходящих в языке изменений. Как показало исследование, в целом, в периодической печати в этом аспекте наблюдается разнობой. Так, в газете «Саха сирэ» заимствованные слова в основном передавались в русском начертании, но, по сравнению с 2003 годом, в последние годы наблюдается стремление к фонетизации заимствованных слов. Ежедневная газета «Кыым» чаще отдавала предпочтение фонетизированному варианту заимствованных слов, иногда в ущерб якутскому эквиваленту, например: *учуобунньук* вместо *үөрэнэр кинигэ* (учебник), *сиэркэп* вместо *тангара дьытэ* (церковь), *сэкириэт* вместо *кистэлэн* (секрет) и др. Вместе с тем необходимо отметить ее положительную роль в последовательном и целеустремленном распространении и укоренении в письменной практике фонетизированных форм заимствованных слов [1].

Что касается широкоупотребительных слов из числа заимствованных, то установлено, что во всех рассмотренных газетах прочно закрепилось их правописание в фонетизированном виде, например, *бэрэстэбиитэл* «представитель», *бэрэссэдээтэл* «председатель», *бырабыыталыстыба* «правительство», *дириэктэр* «директор», *куонкурус* «конкурс», *курус* «курс», *судаарыстыба* «государство», *суруналыыс* «журналист», *урган* «орган», *устудьуон* «студент», *уопут* «опыт», *лимит* «лимит» и т.д.

С учетом результатов наблюдения в словник включены заимствованные слова, фонетически освоенные якутским языком и утвердившиеся в письменной практике, например: *биисинэс*, *киибэр-эйгэ*, *куонкурус*, *суруналыыс*, *түөркэ*, *кэнсиэр*, *лүөччүк*, *испэктээк*, *хадатаайыстыба*, *худуоһунньук*, *истириис*, *дьаабылыка*, *ырыынак* и т.д.

Результатом данного проекта является утверждение Правительством Республики Саха (Якутия) от 22 декабря 2015 г. Правил якутской орфографии и пунктуации и на их основе издание «Орфографического словаря якутского языка», включающего около 32000 слов и словоформ [2].

Таким образом, общие тенденции становления и развития якутской орфографии характеризуются весьма сложной, несоразмерной периодичностью, активным критическим освоением опыта предыдущих этапов в разработке орфографических принципов, переходом от объективно-стихийной нормализации к научно обоснованной стабилизации языка письменной литературы. Осмысление качественного своеобразия каждого периода развития якутской орфографии свидетельствует о том, что в настоящее время отсутствует необходимость в реформировании якутской орфографии. Изучение этапов развития якутской орфографии показывает, что любая попытка внести изменения в орфографию встречает сопротивление общества, которое предпочитает пусть нелогичное, но привычное написание. В связи с этим одной из важнейших задач видится общественно-просветительская работа, повышение языковой и орфографической культуры общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Васильева Н.М. Современные тенденции в соблюдении орфографических норм якутского литературного языка // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – Якутск: Изд-во ИГиИПМНС СО РАН, 2019. – № 3. – С. 86-92.

2. Сахалыы таба суруйуу тылдыта (Орфографический словарь якутского языка). – Якутск: Бичик, 2015. – 480 с.
3. Слепцов П.А. Таба суруйуу тылдытын туһунан (Об орфографическом словаре якутского языка) // Кыым. – 2012. – 7 июня.
4. Харитонов Л.Н., Барашков П.П. О правилах якутской орфографии. – Якутск: Кн. изд-во, 1956. – 23 с.

Материал редакцияға 15.10.2019 жылы түсті

МРҒТІ 16.21.61

B. MOMYNOVA¹

¹Professor, Doctor of Philology, A.Baitursynuly Institute of linguistics
Kazakhstan, Almaty

U. ANESSOVA²

²Ph.D., Al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty

HYBRID WORDS IN KAZAKH (based on the Mass Media materials)

Annotation: As hybridization is connected with such processes as language contact, entry of words into language and their usage, this matter demands an explanation. This process in Russian is explained as the mixing of words with language elements of the donor language, words of the European languages, English (American, British) language generally are considered as borrowed elements. Usually borrowed words from another language considered as a historical process.

Subject: Hybrid words in kazakh (based on the mass media materials)

Abstract: Thousands of words rapidly used as the result of language contact and bilingualism in Kazakhstan make Kazakh linguists worry about the vitality of the Kazakh Language. The economic, political, scientific and technical development and the opportunity of using different technical tools and its expansion, mostly via media, directly effects on the usage of borrowings in languages. This process has a different approach and one of them we call hybridization. In the process of hybridization, two types of languages can be involved: donor language and recipient language. We give the definition of these types of language and explain the factors of appearing of hybrid words. In addition, we define the models of hybrid words in Kazakh, such as hybrid abbreviations or agglutinative feature, where we identify two types of endings and compound words, which are used in hybrid blending.

Key words: hybrid blends, media, language contact, semantic patterns, optical image.

Тема: Гибридные слова в казахском языке (на материалах массмедии)

Резюме: Тысячи слов, используемых в результате языкового контакта и двуязычия в Казахстане, заставляют казахских лингвистов задуматься о жизнеспособности казахского языка. Экономические, политические связи, научно-техническое развитие и возможность использования различных технических средств, влияет на распространение взаимственных слов и через средства массовой информации, непосредственно влияют на использование заимствований в казахском языке в процессе гибридизации. В процессе гибридизации могут быть задействованы два

типа языков: язык донора и язык реципиента. В статье даются несколько моделей и типов гибридных слов в казахском языке.

Ключевые слова: гибридные смешивания, медиа, языковой контакт, семантический окрас, оптический образ.

Тақырыбы: Қазақ тіліндегі гибридік сөздер (массмедия материалдары негізінде)

Түйін: Қазақстандағы тілдік байланыс пен екі тілділік нәтижесінде қолданылатын мыңдаған сөз қазақ лингвистерін қазақ тілінің өміршеңдігі туралы ойлануға мәжбүрлейді. Экономикалық, саяси байланыстар, ғылыми-техникалық даму және түрлі техникалық құралдарды пайдалану мүмкіндігі сөздердің таралуына және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таралуына әсер етеді, гибридену процесінде қазақ тілінде кірме сөздерді пайдалануға тікелей әсер етеді. Гибридену процесінде тілдің екі түрі: донор тілі және реципиент тілі іске қосылуы мүмкін. Мақалада қазақ тіліндегі гибридік сөздердің бірнеше үлгілері мен типтері берілген.

Тірек сөздер: гибридік араластыру, медиа, тілдік байланыс, семантикалық бояу, оптикалық сурет.

Introduction

The economic, political and cultural communication among different language carriers (countries, nations, consumers), and also the development of computing, science, and technologies, techniques lead to the fact that the number of borrowings is increasing and word formation process is challenging. Derivation of the word, first of all, is connected with the perception of it and searching for the proper word in native language or adaptation of it through interpretation of half-translation, where the most urgent factor is to carry the correct and full meaning of the word.

Donor languages are mostly expansion ones, which have a high international status such as English and Russian, which today functions and widening in many social spheres in Kazakhstan. These languages influencing and became the donor language not only for Kazakh but also to many other languages. Kazakh language, in this case, under these conditions, is considered as a recipient language.

There is also another language which the Kazakh Language contacts with and borrow a lot of words. This is the Arabic and Persian language, which is closely related and derived from religion, especially Muslim religion, and influencing the scientific style of literary language. A lot of words have been changed by such Arab-Persian words as “iftar” (in Kazakh *gıys ashar* – meal ritual after a post in the period of Ramazan) or “Ramazan” which is also named as “Oraza” in Kazakh, but the meaning still remains.

1. Terminology

In many scientific works, hybrid words are known as constructions such as MP4-плеер (MP4-player), 3D-фильм (3D-film), VIP-бөлмеше (VIP-room). These words are usually constructed from foreign language abbreviation and native word, which give only one certain semantic meaning and usually we don't need any interpretation of abbreviation. The fact is even people use these kinds of constructions, they even don't know what this abbreviation is for. However, today Kazakhstani scientists use the term «hybrid words»

for words which have foreign language lexical components.

Modern neology is connected with the transformation of word forms (in primary structure form), graphic derivatives, graphic variants, graphics and orthographic forms, which make a group of words is called as hybrid words or hybrid blending. Russian linguistics concern these structures as new lexemes and give a variety of terms: hybrid words, centaur-words, creolized words. In Kazakh, the term «hybrid» is nominated as «khospa» (adding), or “budan” (half-blooded). For the reason that these two words are not still used widely and don't give full meaning of it as a term, we use the term «hybrid». Thus, if to choose between two, we incline to the term “khospa” (adding).

2. Hybridization in the Kazakh Language

The effect of one language to another and its occurrence is different and we can see the following results: first, emerging of hybrid words in the language, increasing of its number, its establishment in language.

Hybridization is a phenomenon which is appeared in many languages. No doubts that this process strengthens positions as the phenomenon in general. There are several reasons why the Kazakh language also is faced with it, considering that the country is in the integration process: a) most of the scientific and technical discoveries are from other countries; b) social and political changes, influence of news and adaptation to the life model of donor languages countries; c) economic advantage of those countries; d) crucially, strengthening of written communication which is based on writing.

Hybridization can be seen as the direct result of written communication because increasing and appearing of graphics and orthographic structures is the result of the power of written communication. Writing is becoming a measureless tool in accordance with the widening of its places and functions. «The periods of writing can be measured by the life of human civilization. Accordingly, occurring of writing types is due to the development of production, economics and its relation to society” (Kuderinova, 2006). It is known historically that the first elements of linguistics have appeared from human activity such as the creation of written language, from the process of learning writing, from the analysis and explanation of written texts.

Hybridization is also the result of media processes, which is getting wider day by day. Unfortunately, we are not sure that most TV and radio channels control the correct usage of loan words or some professional terminology. Mainly hybrid structures first introduced in media and social networks. As for social networks, there is a great range of advertisement, especially videos from YouTube, Instagram, Facebook, etc. These videos are often made in Russian that even more complicates penetration of foreign words into Kazakh in the native language, which take hybrid shape subsequently. These problems should be studied by media linguistics, as for media is responsible for the transformation of information, especially in the 21st century, in the era of information.

Along with hybridization, hybrid words became one part of the lexicon in language, and ways of its formation area relevant feature today. The backgrounds of hybrid-words are borrowings that entered to language from foreign languages and can be explained as the result of integration.

Nowadays special attention paid to that fact that these kinds of processes takes place not only in Kazakh but also in other languages too, for instance, there is a great range of

borrowings of English in Russian and it is clear that it is not causeless. Linguists become anxious about increasing and widening of English words in vocabulary: “The way which humankind choose, where we aimed to create a global society and communicate in global language (which is English) is deemed to be the obvious factor. This community has an opportunity to exchange and share information, high computational and Nanotechnological experience, however exactly in this case we have to worry about the strong connection of language and culture. By the way, it is known from the history that cultural, political, marital relations among cultures engender parallelism in the language relation too. Today in a condition of globalization or Americanization, we can see the backlash, where national culture, lifestyle and vital values are contradictory and the English-American system is imposed” (Zykova, 2015). Here, there is a reason for concern, as the purity of the native language is very important for each person, for its further existence as a part of the whole nation and it is very important not to lose vitality. For this reason, this problem unintentionally is considered seriously. Secondly, English borrowings are words having international status. Among them, most words entered from English are professional lexicon, which increases the number of branch words. Professional terms are connected with the scientific branches, while there is a principle that science has no borders. That is why these words are frequently used in international relations, define most popular technical trends and brands, branches, and meet requirements of minimization of language units, words that are suitable for realization of the process of minimization.

Together with it any borrowed word from another language, also English words, enter the language with its concept and meaning it holds in it and riches the limitations and drawbacks.

Above we specified the reasons for distribution of English words, including borrowings of the English, Russian and other words via Russian into Kazakh. There are several following reasons of extension on English words: emerging of new (super new) scientific branches in English speaking countries (mostly the USA, for instance not only technical and natural sciences, even American fundamentalism); all meetings devoted to these scientific spheres are conducted in English. Thus, the lexicon of foreign languages is gradually replenished with hybrid terms and words. It should be noted that very long time Kazakh, which in its turn was a recipient, borrowed mostly English words via Russian, and many socio-political words were entered from Russian and many foreign words were adopted into Kazakh via Russian considerably changing a pattern. From the first months of declaring independence together with changes of social formation lexicon of social structure has been changed; there were lexemes borrowed from English; new borrowings have mixed up with the Russian and Kazakh languages.

3. Models of hybrid words

As a result of mixing borrowings and native words one part of composites consists of English and Russian elements, other English, Russian and Kazakh or English and Kazakh elements, that serves to the derivation of hybrid words. This kind of borrowing of foreign words is connected with the three-language policy and us, Kazakh linguists, strongly worry about the vitality of language, respectively culture too. Because both English and Russian are expansionary languages and its words enter to the Kazakh language in written form, which doesn't change the body of the word and it is even difficult to do adopt

it into Kazakh phonetically today, by reason of bilingualism or multilingualism (for the youngest generation). Because of the word itself in human being»s (sometimes several generations) minds not only the foreign language word but also it is formed as image-word and even its written form, pronunciation is dependent to it, since writing itself became a tool influencing to thought and to its system. “Since writing appeared in our life formation of thought is managed by writing” claims researcher (Kuderinova, 2006). And if “not the competent person has in the head the only perception from acoustic and pronunciations, then the competent person in addition to it has the graphic form, respectively an optical image of a word that is also the powerful tool” (Kuderinova, 2006).

In this paper special attention paid not to the function of hybrid blending, but to the formation ways, main models and writing features.

Most linguistic theories “hybrid words” are described as words giving one meaning even having several components in it; structurally it has original words and borrowed components. The language contact with the Russian also affected Kazakh. For example, in Kazakh there are a lot of words, which has both components of Cyrillic and Latin:

Symbol words: e-мейл (e-mail), i-номір (i-number);

Model words: SD-картасы, Clipper бағдарламалары, DOS-бағдарламасы;

Symbolical digital phrase words: MP4-плеер, 3D-фильм, ASCII-файлы.

However, we need to admit that some construction usually can be used in Russian without any adaptation or changes.

These structures are made by abbreviations, which take the first position. However, this criterion does not work in all situations for the Kazakh Language. Because it can sometimes appear at the end of a word in accordance with terminology and meta-language of the special sphere and usually it is impossible to change the word positions due to loss of value.

We have mentioned that there are a lot of varieties of formation of hybrid words. Sometimes with the help of one hybrid abbreviation, we can form almost ten new words in L2. Following models are the examples where the abbreviation is usually in the first position:

1. *Borrowed abbreviation + native affix*: PR-шылар (PR managers)

2. *Borrowed abbreviation + native root*: VIP-түйіндеме (VIP summary), VIP хабарландыру (VIP news), IT-мамандар (IT specialists), PR-мамандар (PR specialists) etc.

3. *Borrowed abbreviation + borrowed root*: SD-карта (SD card), MP4-плеер (MP4 player), 3D-фильм (3D film).

Following hybrid models are those ones which are not easy to translate, because most of them are used in dictionaries in primary forms, also in communication: веб-браузер (web browser), веб-дизайн (web design), веб-интерфейс (web interface), веб-клиент (web client), веб-сайт (website), веб-модель (web model), ViP-деңгей (VIP level), etc.

Following model can also be hybrid:

Translated prefix/root + borrowed root: бейнегенератор (video generator); бейнедиск (video disc), бейнекарта (video card), бейнечат (video chat), бейнетерминал (video terminal), etc.

Sometimes both components can be translated, however, in this case, these words do not seem to be hybrid blending: бейнебақылау (video controller); бейнедабыл (video signal).

There are a range of hybrid words, which has original graphics and semantic construction usually carry the hybrid models created in the form of abbreviations: VIP (Eng. *Very Important Person*) – VIP-кабина (VIP cabin or VIP room), PR (Eng. public relations) – IP (Eng. internet protocol), VIP-апартаменттер (VIP apartments), VIP-сервис (VIP service), “VIP” type and sometimes the V.I.P can be used itself.

When we accept new words via the written language, it is very difficult to adapt and arrange them under regularities of the language accepting a word. It is even visible in historical experience (foreign words borrowed from Russian or the Russian words accepted through the writing, in many respects, have kept original state). Second language (for Kazakhstan it is Russian) is acquired not only orally, but in written form too, which make no sense for changing the word structure. We can admit it as the feature of written language and also one of its qualities. These qualities have well remained in hybrid words and in their spelling.

The agglutinative feature has an importance in the formation of models of hybrid words:

1. *Borrowed root/stem + native affix*, here we can also accept the Russian model, but the foreign words accepted via Russian lose its originality. It means that the main word can be changed into Russian equivalent (however, nobody will especially pay attention to etymology and won't check it), but the word can also be borrowed into Kazakh in Russian form. For the model keeping the foreign root and deriving native affix can be referred following example: американ+дану (Americanization). The word американ (American) is usually used in the oral language in form of әміркен (amirken), however, it cannot be transferred into the literary language in this form and it's difficult to imagine that we would use it in the form of әміркендену (amirkendenu) in written and oral languages. The word жәһан+дану (globalization) is also made by such model, however, its root is Arabic.

2. *Native root/stem + borrowed affix*, here we can admit several unchangeable foreign affixes such as -изм, -инг, -ия (-ism, -ing, -iya). It is known that borrowing of nominations with these affixes was a very major problem and served as a crucial topic for discussion. Zhubanov K. presented 11 principles of acquiring new words with these affixes. These kinds of words sometimes can have equivalent in Kazakh, but sometimes cannot be fixed (translated) into the native language. Such anachronisms as коммунизм, большевизм (communism, Bolshevism) and a lot of new nominations can be done by this model.

Structurally, we can identify *compound hybrid words* can be :

3. *Borrowed root/stem + native stem*, for example in Kazakh: вакуум-бөлмеше (vacuum chamber), here the word бөлмеше is the native stem, or in compound word вакуум түзеткіш - vacuum-corrector (түзеткіш is the stem).

4. *Native stem + Borrowed stem*: **жабық есік форматы** (closed door format), ұлттық валюта (national currency) and etc. First, there is such question as for why not only a root but a stem too? It is the result of the agglutinative character of Kazakh language, which can derive a new word both from root and stem. For example, нормаөшегіш –

normalizer (өлшегіш - stem).

According to this model in hybrid word жабық есік форматы the phrase **жабық есік** (closed door) is the defining composite of the word формат (format), which is defining its meaning. The phrase жабық есік has the attributive function mostly, together with the word формат (format), then it's used individually. And if speak about word жабық есік, it has absolutely different meaning. In this case, the word есік (door) has main meaning, and the word жабық (is closed) has the meaning of a subordinate clause.

Within “The Road Map — 2020” (Жол картасы – 2020) program many new jobs have been organized and projects of development of an engineering and social infrastructures have been realized at the appropriate level (“Zhas Kazakh” newspaper («Жас қазақ»), 7 (671) December 2017). The phrase жол картасы here can be served as an example of borrowed stem joined to the native stem.

These structural and semantic features can be the same for many hybrid words, that's why it can be common and can be frequently used.

5. *Borrowed stem + Borrowed root/stem.* The nominations such as инженерлік-әлеуметтік инфрақұрылым (engineering and social infrastructure) can be an example of this model. This nominative phrase sometimes is used with functional word және (and) and can be used as инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылым.

This sample leads to the formation of the following models of hybrid words:

6. *Borrowed stem* (suffixes *-лік, -дік, -тік* makes the stem) + *functional word* (және (and) + *borrowed root/stem* (compound derived stem – әлеуметтік инфрақұрылым (social infrastructure)

There is no matter if it is simple or compound, the amount of compound composite is nominated as one word. Because, even it is compound (consisting of several words) or simple (consisting of one word), it has one meaning, considering as one part of speech.

Therefore, we can say that all word formation methods are used for hybrid words and can be derived from the following samples, making both simple and compound models:

1. Pair words: вакуум-бөлмеше (vacuum chamber).
2. Phrases: жабық есік форматы (closed door format), ұлттық валюта (national currency).
3. Conjoint words: инфрақұрылым (infrastructure).
4. Simple words: таргеттеу (targeting), американдану (Americanization) and etc.
5. Words having hybrid abbreviations (also symbolic and digital): АSCII-файлдар, MP4-плеерлері, е-мейл, VIP-сервис, etc.

5. Conclusion

Due to the fact that the term “hybrid word” has not fully fixed, following questions have to be specified:

- a) Whether we mean by hybrid words only the nominations having English, Russian words or mixed structures too?
- b) Could we call words having the Arab, Persian components as hybrid words?
- c) Could those words, borrowed from other Turkic languages which subsequently were mixed with the Kazakh words and nominations, be grouped as hybrid words?

The second and the third problem above are closely connected with the origin, history, borrowing nature and etymology of the word.

As hybridization is connected with such processes as language contact, entry of words into language and their usage, this matter demands an explanation. This process in Russian is explained as the mixing of words with language elements of the donor language, words of the European languages, English (American, British) language generally are considered as borrowed elements. Usually borrowed words from another language considered as a historical process.

The minimum amount of borrowings from Turkic languages and their influence on lexical system and narrowing of the functional fields influence on the purity of language and language culture that gives a reason to worry about it. And these languages aren't included in the list of expansionary languages. Also, as we claimed earlier, the main part of technical and scientific achievements, discoveries belongs to the European countries and the USA, which is approved by the whole world and the Kazakh Language is able to use only some resources.

LITERATURE

1. Kuderinova, K. (2006) *Theoretical bases of the Kazakh written language*. Almaty: Kazakh University, p.276.

2. Zykova, E.N. (2015). English-Russian hybrid formations as one of the ways of replenishment of lexical structure of Russian. Modern philology: materials of IV International scientific conference. Ufa: Summer.

Материал редакцияға 10.10.2019 жылы түсті.

MPHTI 16.21.37

MARAT SHUAKAYEV¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Kazakhstan, Almaty

SALTANAT NAZARBEKOVA²

²Kazakh National University named after al-Farabi,
Kazakhstan, Almaty

**CONSTRUCTION ON THE BASE A.B. BAITURSYNOV'S AND
E.O.OMAROV'S SYSTEMATIZATION TABLES OF SOUNDS OF THE
WHOLE CASCADE SETS FOR COMPUTER INVESTIGATIONS OF THE
PHONETICS OF THE KAZAKH LANGUAGE WITH LATINA FONT**

Annotation: Worked out of the programming software in form of the packet of applied programs for computer investigations of presented fails for the phonetics, sin harmonium»s low, Omarov's automation (translator) of the Kazakh language on the base Latina font with Control program (menu).

Subject: Construction on the base a.b. baitursynov «s and e.o.Omarov»s systematization tables of sounds of the whole cascade sets for computer investigations of the phonetics of the kazakh language with latina font

Abstract: In this work presented describing of whole cascade sets constructed on the base A.B. Baitursynov «s and E.O.Omarov's systematization tables of sounds of the whole cascade sets and worked out of the programming software in form of the packet of applied programs for computer investigations of the phonetics of the Kazakh language with Latina font.

Key words: systematization tables, sound, set, programming software, phonetics, Kazakh language, Arabic and Latina fonts.

Тема: Создание на основе систематических таблиц сплошных каскадных звуков комплектов А. Байтұрсынова и Е. Омарова для компьютерного исследования фонетики казахского языка латинским шрифтом

Резюме: В этой работе дается описание целостных каскадных множеств, созданных на основе разработанного программного обеспечения программирования в виде таблиц систематизации звуков сплошных каскадных множеств А. Байтұрсынова и Е. Омарова и пакета прикладных программ для компьютерных исследований фонетики казахского языка с латинским шрифтом.

Ключевые слова: Таблицы систематизации, звук, комплект, программное обеспечение программирования, фонетика, казахский язык, арабский и латинский шрифты.

Тақырыбы: Латын қарпімен қазақ тілінің фонетикасын компьютерлік зерттеу үшін А. Байтұрсынов пен Е. Омаров жиынтықтарының тұтас каскадты дыбыстарының жүйелеу кестелері негізінде құрастыру

Түйін: Бұл жұмыста А. Байтұрсынов пен Е. Омаровтың тұтас каскадты жиындардың дыбыстарын жүйелеу кестелері және латын қарпімен қазақ тілі фонетикасының компьютерлік зерттеулеріне арналған қолданбалы бағдарламалар пакеті түрінде бағдарламалаудың әзірленген бағдарламалық қамтамасыз ету негізінде құрылған тұтас каскадты жиындардың сипаттамасы берілген.

Тірек сөздер: жүйелеу кестелері, дыбыс, жинақ, бағдарламалаудың бағдарламалық қамтамасыз етуі, фонетика, қазақ тілі, араб және латын қаріптері.

Introduction

In [1], in first time in the world, were presented A.B.Baitursynov's and E.O.Omarov's systematization tables of sounds and mathematical models in the form of the E.O.Omarov's automation (1927) with Input and Output alphabets, forming strictly ordered file structure of data with application of the apparatus of the formal grammar for investigation of the phonetics of the Kazakh language with Arabic fonts. In [2] were investigated E.O.Omarov's (1927) and J.H.Mealy's [3] (1957) finite deterministic automations.

Our goal of this work are construction on the base A.B. Baitursynov «s and E.O.Omarov's systematization tables of sounds of the whole cascade sets and working out of the programming software in form of the packet of applied programs for computer investigations of the phonetics of the Kazakh language with Latina font.

According to [1] in the Kazakh language there is the whole of 43 sounds: 9 vowels and 34 consonants. From these vowels are described by 5 letters: «а», «о», «э», «у», «ы», so that each of these, except «э», in dependence with presence of the preventive soft sign (and another softening conditions), or absence his, -it is written either softly («а*», «о*», «у*», «и») or firmly («а», «о», «у», «ы»).

For representing of 4 consonants: «к» and back palatal «қ»; «г» and back palatal «ғ», set to one letter for each; others even 30 consonants are described by 15 letters so that each of these is written in the dependence of the presence either absence or of softening conditions or softly or firmly.

By degree of the participation voice sounds of the Kazakh language accordingly to the general phonetic: can be broken by following 5 groups: vowels, liquid, nasal, clear, voiceless, so that in the group of liquid, judging by influence signs of sounds on (following) initial sounds of suffixes, it is necessary take too «w», «j».

Similar classification of the sounds of the Kazakh language firstly was established by A.B. Baitursynov, and later was changed on the Congress of the Kazakh Scientists in 1924; its coordinated with general accepted classification of the common phonetic and it was presented in the following form:

A.B. Baitursynov's systematization table #1

Vowels:		Sonorours .:		noisy:	
wide	narrow	liquid	nasal	clear	voiceless
a, o, э:	у, ы:	w, j, л, р:	м, н, ң:	б, з, ж, д, г, ф:	п, с, ш, т, к, қ:
a, o, a*	u, y*	w, j, l, r	m, n, ñ	b, z, j, d, g, ğ	p, s, ş, t, k, q

On the base data of the table #1 we can construct by following fails:

A₁ - fail of the wide vowels sounds

A₁{a, o, ə} → A₁{a, o, â}

A₂ - fail of the narrow vowels sounds

A₂{y, ɨ} → A₂{u, û}

A₃ - fail of the liquid sonorous sounds

A₃{л, р} → A₃{l, r}

A₄ - fail of the nasal sonorous sounds

A₄{м, н, њ} → A₄{m, n, ñ}

By means of the formation of consonant sounds we can be broken still by following groups:

E.O.Omarov's systematization table #2

Labial:	Dental forepalatal:	Neuter palatal:	Back palatal
Liquid- y: u	и ,р,л,: i, r, l		
Nasal - м: m	н: n		њ: ñ
Clear - б: b	з, ж, д: z, j, d	г: g	ғ: ğ
Voiceless - п: p	с, ш, т: s, ş, t	к: k	қ: q

On the base data of the table 2 we can construct by following fails:

A₅ - fail of ringing noisy sounds

A₅{б, з, ж, д, з, э} → A₅{b, z, j, d, g, ğ}

A₆ - fail of the ringing noisy sounds

A₆{н, с, ш, т, к, қ} → A₆{p, s, ş, t, k, q}

A₇ - fail of the smooth lip sounds

A₇{y} → A₇{u}

A₈ - fail of the nasal lip sounds

A₈{м} → A₈{m}

A₉ - fail of the calls lip sounds

A₉{б} → A₉{b}

A₁₀ - fail of the deaf lip sounds

A₁₀{н} → A₁₀{p}

A₁₁ - fail of the smooth dental and pre palatal sounds

{u, p, л} → A₁₁{i, r, l}

A₁₂ - fail of the nasal dental and pre palatal sounds

A₁₂{н} → A₁₂{n}

A₁₃ - fail of the nasal dental and pre palatal sounds

A₁₃{з, ж, д} → A₁₃{z, ž, d}

A₁₄ - fail of the nasal dental and pre palatal sounds

A₁₄{с, ш, т} → A₁₄{s, ş, t}

A₁₅ - fail of the calls average non palatal sounds

A₁₅{г} → A₁₅{g}

A₁₆ - fail of the deaf average non palatal sounds

A₁₆{к} → A₁₆{k}

A₁₇ - fail of the nasal velar sounds

$A_{17} \{n\} \rightarrow A_{17} \{n\}$

A_{18} - fail of the calls velar sounds

$A_{18} \{z\} \rightarrow A_{18} \{g\}$

A_{19} - fail of the deaf velar sounds

$A_{19} \{k\} \rightarrow A_{19} \{k\}$.

On the base of this classification are constructed the whole school grammar of the Kazakh language: on the base of this classification can make also common conclusions about laws of combination sounds of the Kazakh language in generally. All rules of the formal grammar about endings, initials letters are changed in dependence of the last sound of the root (or base), can be represented by the following table:

E.O.Omarov's systematization table #3

	Vowels:	Liquid:	Nasal:	Clear:	Voiceless:
Initial sounds suffixes:	а, о, ұ, е, ы:	у, р, и, л:	м, н, ң:	б, з, ж, д, г, ф:	п, с, ш, т, к, қ:
	a, o, w, e, i	u, r, n, l	m, n, ñ	b, z, j, d, g, ğ	p, s, ş, t, k, q
	л: l	л: l	д: d	д: d	т: t
	м: m	м: m	н м: n, m	н: n	п: p
	н: n	д: d	д, н: d, n	д: d	т: t
	д: d	д: d	д, н: d, n	д: d	т: t
	ғ: ğ	ғ: ğ	ғ: ğ	ғ: ğ	қ: q
г: g	г: g	г, g	г: g	к: k	

On the base data of the table #3 we can construct by following fails:

A_{20} - initial sounds of suffixes

$A_{20} \{л, м, н, д, з, э\} \rightarrow A_{20} \{l, m, n, d, g, \hat{g}\}$

for vowels sounds

$A_{21} \{а, о, ұ, е, ы, \}\rightarrow A_{21} \{a, o, \hat{u}, e, \hat{y}, \}$.

A_{22} - initial sounds of suffixes

$A_{22} \{л, м, д, д, ф, г\} \rightarrow A_{22} \{l, m, d, d, \hat{g}, g\}$,

for smooth sounds

$A_{23} \{у, р, и, л\} \rightarrow A_{23} \{u, r, e, l\}$.

A_{24} - initial sounds of suffixes

$A_{24} \{д, н (м), д (н), д (н), э, з\} \rightarrow A_{24} \{d, n (m), d (n), d (n), \hat{g}, g\}$,

for nasal sounds

$A_{25} \{м, н, ң\} \rightarrow A_{25} \{m, n, \hat{n}\}$.

A_{26} - initial sounds of suffixes

$A_{26} \{д, н, д, д, ф, г\} \rightarrow A_{26} \{d, n, d, d, \hat{g}, g\}$,

for clear sounds

$A_{27} \{б, з, ж, д, з, э\} \rightarrow A_{27} \{b, z, j, d, g, \hat{g}\}$.

A_{28} - initial sounds of suffixes

$A_{28} \{м, б, м, м, к, г\} \rightarrow A_{28} \{t, b, t, t, q, g\}$,

for deaf sounds

$A_{29} \{н, с, и, м, к, қ\} \rightarrow A_{29} \{p, s, \hat{s}, t, k, q\}$.

Notation #1: Suffixes beginning with л (**l**) at the blending with main л (**l**) finished on л (**l**), pass over into form corresponding to the nasal group (first sound of the suffix л (**l**) go to д-(**d**).

E.O.Omarov's notation #1 we can comment by following way.

Resume: In according to construction of table 3 consider the sets

$$A_{20}, A_{22}, A_{24}, A_{26}, A_{28};$$

These sets are strictly well regulated.

However all sets

$$A_{20}, A_{22}, A_{24}, A_{26}, A_{28},$$

consists from 6 elements except A_{22} .

Now we consider by following sets:

A_{20} - initial sounds of suffixes

$$A_{20}\{л, м, н, д, з, з'\} \rightarrow A_{20}\{l, m, n, d, g, g'\}$$

for vowels sounds

$$A_{21}\{а, о, ұ, е, ы, і\} \rightarrow A_{21}\{a, o, \hat{u}, e, \hat{y}^*\}.$$

In another hand we consider by following sets

$$A_{20}, A_{22}, \text{ and } A_{24}.$$

Note, that the second elements of this sets

$$A_{20}, A_{22}, \text{ and } A_{24},$$

are identically (equally m).

Notation #2: Accordingly to construction of sets on the base table 3 we can see that if l - initial sound of suffix for vowels, then obviously that л or l belongs to the set

$$A_{20}\{л, м, н, д, з, з'\} \rightarrow A_{20}\{l, m, n, d, g, g'\}, \text{ i.e.}$$

$$A_{20}\{л, м, н, д, з, з'\} \rightarrow A_{20}\{l, m, n, d, g, g'\}, \text{ i.e.}$$

then л (l) go over into a form corresponding to a group of nasals, i.e.

$$A_{20}\{л, м, н, д, з, з'\} = л \rightarrow A_{20}\{l, m, n, d, g, g'\} = l = A_{234}\{u, r, e, l\} \rightarrow A_{241}\{d, n(m), d(n), d(n), \hat{g}, g'\} = d,$$

where л or d correspondently belongs of this sets

$$A_{24}\{д, н(m), д(н), д(н), ч, з'\} \rightarrow A_{241}\{d, n(m), d(n), d(n), \hat{g}, g'\}$$

Consequently, E.O.Omarov already included, speaking by mathematical terminology, concrete Map л \rightarrow л or l \rightarrow d. Father we call this Map as automation Map.

In his work Eldes Omarov writes:

“Individual letters under each group of sounds (letters – л, м, н, д, г, g under group of vowels, in this case we consider sets A_{20} - initial sounds of suffixes

$$A_{20}\{л, м, н, д, з, з'\} \rightarrow A_{20}\{l, m, n, d, g, g'\}$$

for vowels sounds

$$A_{21}\{а, о, ұ, е, ы, і\} \rightarrow A_{21}\{a, o, \hat{u}, e, \hat{y}, \hat{i}\}$$

means initial sounds of suffixes and individual particles, of root (or base): such all suffixes, beginning with «m» after vowels, retains the same form and for liquid, but for nasal and clear initial sound of the suffix “m” go to “b” ($A_{202} = A_{222} = A_{242} = m \rightarrow A_{282} = b$), for roots ended on the voiceless sound “b”, in order to transits to «p» (for clear sounds

$$A_{271}\{\bar{b}, з, ж, \bar{d}, з, з'\} = \bar{b} \text{ or } b = A_{271}\{b, z, j, d, g, g'\} \rightarrow p = A_{291}\{p, s, \hat{s}, t, k, q'\} \text{ i.e.}$$

$b \rightarrow p$: кем+бе, аз+быз, жаз+ба, кет+пе, көп-піз, кісі+міз, қара+ма, шал+мыз, көр+ме

(кем+be, аз+byz, jaz+ba, ket+pe, köp+piz, kisi+miz, qara+ma, şal+myz, kör+me).

Definition1. The phenomenon of the progressive assimilation is called such process,

when previous sound influences on the following. Therefore, we formulate by following theorem about phenomenon of the progressive assimilation.

Omarov's theorem 1. For sounds of the Kazakh language presented by tables 1,2,3 exists the phenomenon of the progressive assimilation.

Proof: From this table, we see that change of initial sounds endings for roots (base), having in the end of clear and voiceless sounds, it is presents of the phenomenon progressive assimilation: endings, beginning with sonorous sounds

(l m n) on the base of the table 1 by following forms

$$\pi = A_{31} \{l, p\} \rightarrow A_{31} \{l, r\} = l,$$

$$A_{41} \{m, h, \hat{n}\} = m \rightarrow A_{41} \{m, n, \hat{n}\} = m,$$

$$A_{42} \{m, h, \hat{n}\} = n \rightarrow A_{42} \{m, n, \hat{n}\} = n,$$

by combination with roots, having in the end of the vowels sound, under influence of noisy sounds are changed such that sonorous sounds **(l, m, n)** of suffixes cross over the corresponding noisy (by vertical columns of the table about place of formation of these sounds), such that after clear sounds follows clear and after voiceless - voiceless.

Father using Maps for endings with vowel sounds we receive proof of theorem 1.

Omarov's consequence 1. Combinations “clear” + “no clear» and» voiceless “+”no voiceless” we not see; obviously of similar kind combinations in the Kazakh language are not admitted.

Any word is called Omarov's chain consisted from root, suffix and ending.

Omarov's theorem 2. In relation of nasal sounds table #3 discovers quite reverses of the dissimilation phenomenon.

Proof: Initial sounds of suffixes are nasal (or generally sonorous) after vowels, by combination with roots, ended on nasal transforms into clear: “**m**” go over to “**b**”,- “**n**” “ go over to “**d**” - “**l**” “ also in “**d**”.

Worked out of the programming software in form of the packet of applied programs for computer investigations of presented fails for the phonetics, sin harmonium»s low, Omarov's automation (translator) of the Kazakh language on the base Latina font with Control program (menu).

LITERATURE

1. E.O.Omarov About combination of sounds of the Kazakh language, Proceedings of Kazakh Pedagogical institute, Alma-Ata, (in Cyrillic and Arabic fonts), 1927.
2. M.Shuakayev, A.Shaykhmet E.O.Omarov's Compositions, Astana, 489p., 2017 (monografy).
3. G. H. Mealy»s paper « Method for Synthesizing Sequential Circuits», Bell System Tech. J.34, p. p.1045 – 1079, September, 1955.

Материал редакцияға 08.10.2019 жылы түсті.

Л. ТУРАБАЕВА¹

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, филол.ғ.к.
Шымкент қаласы, Қазақстан

СӨЗ ҚОЛДАНУ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ТІЛ ТАЗАЛЫҒЫ

Аннотация: Сөз сөйлеу мәдениеті деп біз сөздерді сөйлеудің дұрыстығын, қатынастық лайықтылығын, дәлдігін, ойға қонымдылығын, анықтығы мен түсініктілігін, тазалығын, мәнерлілігін, әр түрлілігін, естілуге жағымдылығы мен орындылығын айтамыз. Сөздің тазалығы – оның ішінде артық, керексізсөздердің, өнегесіз, былапыт сөздердің жоқтығы. Дұрыс сөйлей білген адам өз ойын, айтқанын тыңдаушыға толық түсіндіре біледі. Ел алдында шебер, шешен сөйлеу көп еңбектену, оқып, үйренуді талап етеді.

Тақырыбы: Сөз қолдану мәдениеті және тіл тазалығы

Түйін: Мақала көпшілік алдында сөйлеу мәдениеті мәселесіне арналған, қазіргі әлеуметтік сұраныс мәселелерінің бірі ретінде сөйлеушіні білдірудің маңызды құралы ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: тіл тазалағы, сөйлеу мәдениеті

Тема: Культура речи и чистота языка

Резюме: Статья посвящена проблеме культуры публичной речи, как одной из проблем современного социального спроса, рассматривается как важное средство выражения говорящего.

Ключевые слова: чистота языка, культура речи

Subject: Culture of speech and purity of language

Abstract: the Article is devoted to the problem of culture of public speech as one of the problems of modern social demand, it is considered as an important means of expression of the speaker.

Key words: purity of language, culture of speech.

Сөз мәдениеті, сөйлеу шеберлігі тілдік, сөйлеу қатынастары процесінде маңызды рөл атқарады, сондықтан да ол өз мамандықтарына сай адамдармен жұмыс жасап, олардың қызметтерін ұйымдастыратын және басқаратын, іскерлік келіссөздер жүргізетін, тәрбиелеу, оқыту, емдеу, т.б. түрлі тұрмыстық қызмет қорсететін адамдарға ауадай қажет. Адамның қалай сөйлегеніне қарап, оның рухани және парасаттылық өрісін, ішкі мәдениетінің дәрежесін анықтауға болады. Сөйлеу мәдениеті – ауызша және жазба әдеби тілдің қалыптарын (сөздерді дыбыстап айту, екпін, сөз қолдану, грамматика, стилистика ережелерін) меңгеру және тілдің мәнерлеу құралдарын қатынастың әр түрлі жағдайларында олардың максаттары

мен жағдаяттарына сәйкес қолдану біліктілігі. Сөз сөйлеу мәдениеті деп біз сөздерді сөйлеудің дұрыстығын, қатынастық лайықтылығын, дәлдігін, ойға қонымдылығын, анықтығы мен түсініктілігін, тазалығын, мәнерлілігін, әр түрлілігін, естілуге жағымдылығы мен орындылығын айтамыз.

Сөз қолдану мәдениетін арттыратын негізгі шаралардың бірі – тіл тазалығы. Тіл тазалығы дегенде, ойымыздың, сөзіміздің бөтен, бөгде элементтермен шұбарланбауын талап етеміз. Әрине, бөтен тілден сөз алмай, таза ана тілі материалының негізінде ғана өмір сүретін әдеби тіл деген болмайды. Көркем шығарманы, сондай-ақ, әдеби нормадан ешбір ауытқымай, бөтен тілдік элементтерді қоспай, «таза әдеби» тілде де жаза беруге болмайды. Өйткені, көркемсөз шеберлері адамдарға өмірдің өзі көтерген саласын жан-жақты көрсету, олардың дүниетанымын, эстетикалық талғамын арттыру мақсатын көздейді.

Қандай адам болмасын, ой-өрісінің, білімінің, мәдениеті мен рухани дүниесінің қаншалықты екені оның жазған жазуынан, сөйлеген сөзінен де байқалады. «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал», – деп ұлы Абай тегін айтпаған. Ана тілінің мол байлығын игерген, құдіретіне түсінген, күшіне тағзым етіп, бас иген адам өзіне де, өзгеге де талап қоя алады, сөзді қалай болса, солай қолдануға жол бермейді. Сөз мәдениеті мен өз мәдениетін қатар ұстап, екеуін бірге әлпештеп, қамқорлық жасасақ, ана тіліне деген сүйіспеншілігіміздің артары даусыз.

Тіл мәдениетін қалыптастырудың жолы – тілдің халықтық қасиетін ауыз әдебиеті үлгілері, көркем әдебиет арқылы бала бойына сіңіру. Оқыған шығармасы бойынша ойын көркем етіп жеткізе білу де тіл мәдениетін меңгерудің бірден-бір шарты. Әрбір азамат – халқының тіл мәдениетінің мұрагері болуға тиісті. Айтылған ойдың, пікірдің анықтығы мен түсініктілігі сөздің естушіге (адресатқа) түсінікті болуын талап етеді. Ол сөздердің, терминдердің, сөз тіркестерінің, грамматикалық құрамдардың, шетел сөздерінің, диалектілердің, жаргондардың, кәсіпке байланысты, тарихи, ескі (архаизм) және жаңа сөздердің (неологизмдердің) дәл, әрі бір мағынада қолданылуымен іске асырылады. Тар аялы сөздерді қолдану міндетті түрде негізді болуы қажет. Түсініктілік анықтықты қажет етеді, бірақ ашық айтылған пікірлердің барлығы бірдей кез келген кісіге түсінікті бола бермейді [1,38б.].

Сөздің тазалығы – оның ішінде артық, керексіз сөздердің, өнегесіз, былапыт сөздердің жоқтығы. Ондай сөздерге сөз арасындағы ойлану, кідірістерде жиі қолданылатын (сонымен, сосын, айтсақ, былайша айтқанда), жалпыға түсініксіз аймақтық сөздер (сым-шалбар дегеннің орнына), қазақ тілінде баламалары бар, шетел, орыс сөздері, жаргондық және былапыт сөздер жатады. Артық айтылған, жиі-жиі қайталанған қажетсіз сөздер тыңдаушылардың жүйкесіне жағымсыз әсер етеді, сондықтан да кейбір тыңдаушылар айтушының сөзінде осындай сөздердің қанша рет қайталанғандығын санап отырады. Мұндай сөздер тілде сөйлеу кезінде шектен тыс толқудан, жұрт алдында ойланып сөйлей алмаудан, өз ойларын тұжырымдауға тиісті сөздерді таба алмағандықтан, сайып келгенде, сөйлеушінің жеке сөздік қорының кедейлігінен пайда болады.

Сөздің мәнерлілігі – бұл оның тыңдаушылар мен оқушылардың назарын аударып, қызығушылығына тигізетін қасиеттері. Сөйлеуші тыңдаушылардың тек ақыл-ойына ғана емес, сонымен бірге оның сана-сезіміне, қиялына да әсер етуі керек. Сөздің бейнелілігі мен сезімдік күші оны жақсы қабылдап, түсінуге, есте

сақтауға септеседі, жақсы сөзден тыңдаушылар эстетикалық ләззат алады. Сөздің мәнерлілігі ақпараттық (айтылған ақпарат тыңдаушыларға қажет болғанда) және сана-сезімдік (тыңдаушыларды сөздің айтылу, сөйлену шеберлігі қызықтырғанда) болып екіге бөлінеді.

Жалпы сөз сөйлеуді шебер меңгеруді қажет етпейтін мамандық жоқ. Сауатты да шешен сөйлей білу дағдысы адами жағымды қарым-қатынас орнатуға әрі оны ұзақ мерзімге сақтауға мүмкіндік жасайды. Мағынасы көмескі, тіптен қажетсіз көрінетін сөзді өз орнымен, дәл мезетінде шебер де шынайы қолдана білсе ғана, ол теңдессіз күшті құралға айналады. [2,176.].

Бүгінгі ұлттық сөйлеу тілі мәдениетінің жоғары формасы ретінде шешендік кең көлемдегі мәдениеттің ажырамас бір бөлігі қалпында қатты сезілуде әрі танылуда. Қазіргі таңда зиялы адамның сүренсіз де сөлекет сөйлеуі, яғни іскер маманның сөйлеу мәдениетінің төмендігі адам баласының оқи және жаза білмеуі секілді ынғайсыз болмақ.

Біздің адами іскерлік қарым-қатынасымыз сәтімен жүзеге асуы үшін тек қана тілді, оның грамматикасы мен сөздік қорын терең біліп қою жеткіліксіз. Дидарласушыңды еліктіре отырып, оған әсер ету үшін, өз бағытыңызға зейінін аудару үшін, өзіңізге ұнамды адамдармен, тіпті өз қарсыластарыңызбен сөйлесе білу үшін, дос-жаран арасындағы әңгімеге қатыса білу үшін, өз сөзіңізді орынды үйлестіре білуге үйрену аса қажет.

Заманында Аристотель күллі адам баласының белгілі дәрежеде шешендіктану іліміне қатыстылығын анықтаған. Демек, іскер бизнесмен, мұғалім, заңгер, агроном, әлеуметтік сала қызметкері, саясаткер, менеджер, дін саласын уағыздаушы өз кәсібінің шарықтау шегіне жеткісі келсе, сөйлеу өнерін жете меңгеруі тиіс. Себебі олар адамдармен үнемі қарым-қатынас жасауға, әңгімелесуге, кеңес беруге, ұстаздық етуге, ресми ретте шаршы топ алдында сөйлеуге тура келеді. Ал шаршы топ алдында сөйлеу үшін, не айтатыныңды білу аздық етеді, бұған қоса, қалай айту керектігін білген жөн. Іскер маман сөз сөйлеуге даярланудың алғашқы кезеңінде мақсатына орай «Кімдерге сөйлеймін?», «Оларға не айтамын?», «Оларға бұны не үшін айтамын?» деген сауалдарды ойлануы тиіс.

Егер де мәтінді өзге біреу әзірлесе, ол тек сөздің жансыз сұлбасы ғана. Ендеше, бұнымен сөз сөйлеуші шешеннің көл-көсір әсер туғызуы мүмкін емес. Тыңдаушылар мінбедегі сөйлеушінің дисгормониясын бірден аңғарады. Іскер маманның сөйлеу мәдениетінің заңдылығы, табиғи арнасы ежелгі дәуірден бастау алады. Бұл шешендік өнерге қатысты ұлы данышпандардың түйіндерінде көрініс тапқан. Заңдылықтың табиғатын таразылап ұсынылар кейбір тұжырымдарға, пайымдауларға кезек берсек, төмендегіше түйіндерді әр кез ескеру артық емес. Жинақтай айтсақ, іскер маманның жоғары дәрежедегі сөйлеу мәдениетінің болуына қойылар талаптар мынадай: тыңдаушыны қадірлей білу; сөйленген сөздің анық, дәл, айқын естілетін болуы; сөз сөйлеуде бет-аузыңның, қолыңның қимылын қатыстыру. Тыңдаушыларға көз қырын салып отыру; сөзді әбден ығыр болған, үйреншікті сөздерден бастамау; сөзіңнің қысқа әрі тұжырымды болуын қадағалау.

Жастардың сөйлеу мәдениетінде көзге түсетін, өзіне тән тілдік ерекшелігі байқалатын диалектіден де басқа тілдік элементтер бар. Мәселен, бір қалада тұрса да,

бірақ әр мектепте оқитын оқушылардың ауызекі тілінде өзгешеліктер бар екенін байқауға болады. Сондай ерекшеліктердің бірі – жаргон.

Зерттеуші Ли Ин: «Жаргон – бұл жалпы халықтық лексика мен фразеологиядан айырмасы бар тілдегі өзінше ерекше тіл» дейді де, ауызша және жазбаша сөйлеу тіліндегі жаргонның мынадай қызметтерін көрсетеді: 1) жаңа өмірлік, саяси және экономикалық өзгерістерді жүйелеп баяндау; 2) оқырман немесе әңгімелесушіге әсер еткен нәтиже бойынша ерекше мүмкіндікке арналған ауызекі сөйлеу стиліне қызмет ету. Жаргонға тілдің поэтикалық және ойлау функциясы қызмет етуі тән емес. Абстрактті ұғымдар мен логикалық категориялардан, ғылыми терминдерден жаргондық эквиваленттерді табу өте қиын. Жаргон – жазбаша және ауызша сөйлеу тілінің стильдік түрі, бірақ оның тілдің тұрақты қалыптасқан нормативіне қатысы жоқ.

Ғалымдар қазіргі қоғамда жаргонның таралу жолдарының төңкерістік әрі эволюциялық жолмен жүріп жатқандығын мынадай жағдайлармен көрсетеді: әуелі жаңа жаргондар пайда болады да, жабық әлеуметтік жүйелерде қызмет етеді. Содан кейін ментальды және әлеуметтік өзгерістің әсерінен қоғамдағы төзімді факторлар әлсірей бастайды. Стильдің ауызша және жазбаша тіл ерекшеліктері өзінің алғашқы әлеуметтік (жасы үлкен-кішілігіне қарай бөлінуі) мәртебесінен айырылғаннан кейін жаргонға айналады.

Тілдің жаргондық перифериясы деген қоғамдық және үйреншікті тұрмыстағы жаңа құбылыстардың пайда болуы әрі өмірдің өзі арқылы енген жаңа мағыналардың қолданылатын орны. Жаргонды негізінен жоғары және орта оқу орындарының студенттері, оқушылар, бір сөзбен айтқанда, жастар көбірек пайдаланады. Жастар жаргонының негізін студенттік жаргондар құрайтыны анық. Бүгін жастар жаргонмен сөйлеп жүр. Бұл, әрине, тіл тазалығына нұқсан келтіретін жайт.

XIX ғасырда пайда болған кәсіби жаргондарды зерттеу дәстүрі бірден жаңа бағытта, яғни әлеуметтік бағытта, жастар жаргонын зерттеумен жалғасады. Кәсіби жаргон мен лексика арасындағы шекара айқын байқалып тұратын болса, ал жастар жаргондарының шегін анықтау біраз келелі мәселелерді тудырады. Жастар жаргонының туу табиғаты туралы әртүрлі көзқарастар да бар. Кейбір лингвистер жаргонда жүйелілік пен тұтастық жоқ, оны әйтеуір бір әлеуметтік топтың «ерекше сөздігі» сияқты қарастырады. Ал енді бір лингвистер жаргон тұтынушысы үшін қолайлы жағдайға қарай өте маңызды қызмет ететінін көрсетеді.

Тіл тазалығының сақталуына кедергі келтіріп отырған осындай жаргондар ел болашағы саналатын жастарға кері әсерін тигізетіні сөзсіз. Сондықтан мектеп оқушыларының ауызекі сөйлеу тілінде көп кездесіп жататын жаргондарды қолданыстан ысырғанымыз жөн. Сауатсыз жарнамалар мен тікелей аудармалар туралы көп айтып жатамыз. Алайда ең маңыздысы ауызекі сөйлеу стиліндегі осындай олқылықтарға бей-жай қарауға болмайды. Бүгінгі оқушы – ол ертеңгі ел беделін көтеруге қалтқысыз қызмет ететін азамат. Сондықтан жастардың дұрыс әрі таза сөйлеу мәдениетін қалыптастырған абзал. Байқап отырсақ, кез келген оқу орнының студенті қарым-қатынаста өз сөздеріне жаргондарды пайдаланатынын байқаймыз. Аялдамада, көшеде, дүкенде қай жерде жүрсек те өздері ғана түсінетін жаргондарды құлағымыз естіп жатады. Мән бермейтініміз рас. Әрине, жаргондарды пайдалану

әдеби сөздік қорларының аздығын көрсетеді. Бұл жастардың болашағы не болмақ? Сол үшін жастарға күнделікті сөйлеу мәдениетінде әдеби тілді мейлінше мол пайдалануын қолға алу қажет сияқты. Оқытушы сол әдеби тілдегі сөздердің эмоционалдық және логикалық сипатын оқушыға түсіндіріп отыруы керек. Себебі көп жағдайда оқушы әдеби сөздерді орынды пайдалана алмай жатады да, құлағына тез сіңетін жаргондармен алмастыра береді. Мәселен, мектеп мұғалімдері сабақ барысында қазақтың шешендері қалдырған даналық сөздерінен үзінді келтіріп, оқушының сөздік қолданысын кеңейтуге ұмтылу қажет. Сонда ғана оқушы жаргондар бұл бай тіл байлығының белгісі емес екенін түсінеді. Ең бірінші, бала тілі үйде қалыптасады. Содан кейін мектепте және араласатын ортасында. Сондықтан ата-ана да, мұғалім де баланың сөйлеу мәдениетін жіті назарында ұстағаны жөн.

Қазақ тіл біліміне еңбегі сіңген белгілі академик Р.Сыздық: «Тіл мәдениеті проблемалары отбасы тәрбиесімен, мектептегі оқу ісімен, жалпы әр алуан оқу-тәрбие орындарының нақты жұмыстарымен тығыз байланысты болып келеді. Бұдан да биіктеу қарасақ, тіл мәдениеті ұлттық әдеби тілдің әлеуметтік базасының өзгеріске ұшырауына, өзге тілдерімен арақатынасына да тікелей ұштасып жатады» деп орынды атап өткен [3,68б.].

Бұл ойды профессор Б.Момынованың: «Тілдің тек қана жазба түрі емес, ауызекі тілдің де жағымсыз құбылыстарға бой алдыруына, жастар тіліндегі жасандылықтың шексіз көбеюіне, тіл мен сөйленістің техникалық сөздермен қойыртыпталуына қарсы әрекеттердің басын ұйыстыруы да – лингвоэкологияның міндеті» дегенімен жалғастыруға болады. Жастардың күнделікті ауызекі сөйлеу тілінің қалай қалыптасып келе жатқаны баршамызды алаңдатуы керек. Себебі аралас тілде сөйлеп, дәрекі жаргондарды пайдаланатын жастар болашағы бұлыңғыр. Ал біз олардың елін, жерін сүйетін, ана тілін, дәстүрді құрметтейтін азамат болып өсуіне ықпал етуіміз керек. Сондықтан бұл мәселе әлеуметтік лингвистиканың маңызды тақырыбы бола бермек [4,117б.].

Лингвомәдениеттануда сөйлесушілердің сөз әдебі арнайы зерттеледі. Әрбір этникалық мәдени ортада сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы сөйлеу идеяның қалыптасқан үлгісі болатынын да осы сала зерттейді. Бұл идеал оқытушы мен студент, әйелі мен күйеуі, әке мен бала, басшы мен бағынышты, жасы үлкен қадірменді адам мен жастың т.б. арасында, яғни сөйлесудің түрлі сферада өтуіне сәйкес қалыптасқан. Сөйлесу сфералары жартылай ресми, ресми, ресми емес, достық жағдайдағы, т.б. түрде бола береді. Сол сияқты сәби, бала, жасөспірім, оқушы-студент, қызметтік (бастық-бағынышты), ер мен әйел яки гендерлік, маман және маман емес адамдардың түсінісуі кезінде орындалатын бейвербалды амалдар және басқа да әлеуметтік топтар қолданатын бейвербалды амалдар бар. Өйткені, кез келген адам – өмірде, қоғамда белгілі бір рөлді орындаушы. Айталық, көлік жүргізушісі, көлікке мінсе – жолаушы; үйде әркім де ата-ана, қызмет орнында маман, қызметкер, саясатта мәртебесі биік – саясаткер, т.б. Осы рөлдеріне қарай әркім сөз саптайды, сөйлейді, түрлі дене қимылдарын жасайды, сөйтіп ым-ишараттардың топтары қалыптасады, оларды орындау дағдысы қалыптанады. Адам мәдениеті өскен сайын адамның қарым-қатынас жасау мәдениеті жоғарылай түседі. Ал адамның бір рөлден екінші рөлге көшуге бейім болуы коммуниканттың

әлеуметтік әдебі деп аталады. Ал сөз әдебі осы әлеуметтік әдептің бір құрамдас бөлігі болып табылады. Ол құрамдас бөлікке, әрине, бейвербалды амалдар да енеді. Адамның сөз әдебі де, бейвербалды құралдары да, әлеуметтік жіктеліске сай, адамның мәртебесіне лайықты болады [5, 48б.].

Дұрыс сөйлей білген адам өз ойын, айтқанын тыңдаушыға толық түсіндіре біледі. Ел алдында шебер, шешен сөйлеу көп еңбектену, оқып, үйренуді талап етеді. Шешен адамдарда негізінен, сөз көркемдігі ой тасқынынан табиғи түрде туындап жатады.

Көркемдік талғам, сөз сөйлеу мәдениеті мен шешендік тәсілдерді дұрыс пайдалана білген адам ғана эстетикалық әсер ету күшіне ие бола алады. Сонда шешендік және сөз сөйлеу мәдениетінде өнерге көп сөйлеп, оны сынатып үйренуге болады ма, әлде оған жазып дайындалған дұрыс па? деген сұрақ туындайды. Бұл орайда әйгілі шешен, данагөй Цицерон былай дейді: «Қалам – көркем сөздің ең жақсы жағтықтырушысы. Басқалардан үйренуде ең өнеге тұтарлығына теңесуге ұмтылу керек. Өзің үлгі еткен шешеннің жақсысының бәрін алуға тырыс. Оңайын, көзге түсіп тұрғанын ғана емес, ең маңыздысы – шынайы шеберлігіне жету. Ол еліктеу болып кетпеуі керек. Мықтыға қанша ұқсап тұрсаң да, көшірме түпнұсқадан ылғи да көш төмен болады». Халық алдында сөйлеу үшін сөздің өзіндік бейнесі, өз мәнері болғаны абзал.

Сөйлеу – жеке өзіңнің қажетің ғана емес. Қоғамдық сипаты мол қасиет бұл. Сөйлеу мәдениеті осыдан шығады десек, артық айтқандық емес. Сөз – қару, сөз – демеу, сөз – бағыт бағдар, сөз – іс-қимыл болған заманда өмір сүру өте күрделі, әрі қиын. Сөйлеу мәдениеті дегенге тек сыпайы сөйлеу деген ұғым қалыптаспауы керек. Сыпайылықтың да жөні, жосығы бар. Сыпайылықты бүгінде тым қарабайыр түсіну де қоғамдық пікірде нық орнықты. Ынжықтық, өз ойын кесіп айта алмаушылық, кібіртіктеу, орынсыз ұялу, дер кезінде сөйлей білмеу секілді қасиеттер сыпайылықпен бірге қоныс теппейді. Сыпайылықтың ауылы биік өреде. Қажет жерінде қайсарлық таныту, сөзді күмілжімей жалындап, жайнап сөйлеу, жарқырай көріну секілді қасиеттер төл тіліміздің сөйлеу мәдениетімен қабысса, нұр үстіне нұр. Осындайда халқымыздың «Қолынан да, сөзінен де іс келеді» деген мақтанышқа тола тағылымды даналығы ойға оралады. Сөйлеу мәдениетінің қалауы да сол. Ал қазақ тілі – айнадай жарқыраған, сәуле шашар, керек кезінде айбынданып, айбарланып, қуатты күшке айнала алатын құнарлы да нәрлі тіл.

ӘДЕБИЕТ

1. М. Балақаев. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – А., 1989. – 161 б.
2. А. Аймағамбетова. Көпшілік алдында сөз сөйлеу мәдениетін жетілдіру. – Алматы, 2017. – 128.
3. Р. Сыздықова. Сөз құдіреті. – А., 1997. – 210 б.
4. Б. Момынова. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Оқу құралы. – Алматы, 2006. – 210 б.
5. З. Ерназарова. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагматингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 194 б.

Материал редакцияға 19.10.2019 жылы түсті.

МРНТИ 16.21.29

А.ИМАНГАЗИЕВА¹

¹Д.Қонаев атындағы ОМ КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Алматы облысы, Панфилов ауданы

СИМВОЛДЫҚ ТАҢБАЛАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Символ – бұл сезім арқылы танылатын бір нәрсе. Ол интуитивті түрде ғана танылатын белгілі бір идеяны арқалайды. Символ өз мағынасын ұзақ уақыт мөлшерінде сақтай алады және көптеген адамдар үшін тұрақты сипатқа ие болды. Символ интуитивтілігінің негізінде белгілі бір рауионалды бастама бар, бұл символда жалпы және тұрақты сипатқа ие және оны түсінікті етеді.

Тақырыбы: Символдық таңбалардың этномәдени ерекшеліктері

Түйін: Символдың рациональды сипатын қарастыру оны ең алдымен «лингвистикалық символ», яғни тіл, сөйлеу негізінде қарастырудан басталады. Бұл жағдайда ол тілдік нысана ретінде қаралады. Бұл мақалада автор символдық таңбалардың этномәдени ерекшеліктерін көрсетеді.

Тірек сөздер: символ, таңба, этномәдениет, эстетика, семиотика, поэтика.

Тема: Этнокультурные особенности символических знаков

Резюме: Рассмотрение рациональной природы символа начинается с его первичного «языкового символа», языка, речи. В данном случае автор показывает этнокультурные особенности символических персонажей.

Ключевые слова: символы, этнокультура, эстетика, семиотика, поэтика.

Subject: Ethno-cultural peculiarities of symbolic characters

Abstract: Considering the rational nature of the symbol begins with its primarily a «linguistic symbol», a language, a speech. In this case, the author shows ethno-cultural features of symbolic characters.

Key words: symbols, ethno culture, aesthetics, semiotics, poetics.

Символ мәселесі ғылым нысанасына ежелден-ақ енген. Әр кезең зерттеушілері «символ» табиғатын өзінше зерделеп, оның сипатын айқындауда жітілік танытқан. Мұның өзі «символ» ұғымының күрделілігімен, ерекшелігімен де байланысты. Символды тану 19 ғасырдың соңғы ширегінде дүниеге келген «символизм» ағымынан әлдеқайда ерте туған. Символ мәселесін анықтауға ерекше көңіл бөлген зерттеуші В.В.Мантатовтың сөзіне жүгінсек: «Символ ұғымы ғылым тарихы мен мәдениет тарихы көрсеткендей, әлдеқайда терең және жан-жақты ұғым, оны Гельмгольцтей таза интуитивті үстіртін таныммен де, орыс символистеріндей мистикалық сипатпен де айқындауға болмайды» [1, 131].

Канттың түсіндіруінде символ – эстетикалық идея, бейнелеудің арнайы түрі.

«Көрінбейтінді, мүмкін еместі жеткізуге тырысатын бейнелеудің арнайы түрі, анығында ақылдың идеяларына сәйкес келетін пайымдау» [2, 273].

Әрине, символ табиғатын талдап түсіндіргенде көне ғылыми таныммен, пікір-тұжырымдармен шектелмеуге тиіспіз. Бүгінде символдың теориялық мәселелері А.Ф.Лосев, Л.В.Уваров, В.В.Мантатов, Н.Н. Рубцов, А.А. Потебня, Ю.М. Лотман, А. Белый, В. Тэрнер т.б. еңбектерінде сөз етіледі.

Ал қазақ ғылымында символды біздің мақсатымызбен байланысты зерттеулер өз бастауын Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ә.Марғұлан, м.Әуезов, С.Мұқанов еңбектерінен басталады.

Ал символдың когнитивтік сипаты Қ.Ә.Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясында айқындалып, теориялық тұрғыдан анықтама беріледі. Ғалымның көрсетуінше, «ішкі терең қажеттіліктер символдар арқылы оянады. Бұл процесс санаға эмоция арқылы белгілі болады. Енді өз кезегінде сана ішкі қажеттілікті қанағаттандыру үшін қайтадан символдар дүниесіне жүгінеді. Сөйтіп, терең негізі бар қажеттіліктердің сипаты символдар арқылы анықталады. Яғни сана сыртқы факторларға таңдаулы түрдегі тәуелділігін немесе ішкі өсу, жетілу қажеттілігін белгілі бір модельдің, форманың бойына жинақтау арқылы шешеді» [3, 8].

Заттар мен құбылыстардың семиотикалық мәні, ұлттық символдар сипаты, мәдениеттің этнотаңбалық мәні туралы барынша тұжырымды көзқарастарды этнограф-ғалым М.С.Мұқанов еңбектерінен көруге болады. Бұл бағыттағы зерттеулер өз жалғасын К.Ш.Нұрланованың «Человек и мир-казахская национальная идея» монографиясынан, Ж.К.Каракузова, М.Ш.Хасановтың «Космос казахской культуры» еңбектерінен табады. Символдың көркем әдебиетте қолданылуы, оның орыс тіліне аударылу мәселесіне Б.А.Жетпісбаеваның, А.Т.Бақытбаевтың, А.С.Айкулованың т.б. кандидаттық диссертациялары арналады.

Психосоциологтар символдық тұлғаларға адамның өзін-өзі және барлық қоғамдық құбылыстарды тану кілті ретінде баға береді. Мәселен, философ әрі психолог А.Г.Спиркин: «Символ дегеніміз не? Ол өзінің артында өзге бір затты не өзге құбылысты жасыратын, мағынасы белгілі бір нәрсені символдаумен байланысты болатын белгілі бір нысан, сөз, әрекет. Символ өзінен өзге бір нәрсеге нұсқайды. Символ – сананың түсіндіру (талдау беру) әрекеті. Символға символданған құбылыстың мазмұнынан тысқары шығатын идеялық мазмұн тән», – деп тұжырым жасайды [4, 231; 232].

Символдық ұғым кең мағынасында белгілі бір мазмұнды басқаша (таңбалық) формада бейнелеу деп түсініледі. Бұл орайда ол кодирование процесімен сәйкес келеді. Ал, тар мағынасындағы символды мән дегеніміз жалпыланған мәнді, дерексіз мазмұнды көрнекті модель, сезімдік бейне арқылы беру. Сөйтіп, ол негізінен, танымның «ішкі тектерін», яғни, эвристикалық қырларын (қиял, интуиция) сипаттайды.

Символ – поэтикалық образ жасаудағы ақындар пайдаланған тәжірибеден өткен өнімді тәсілдердің бірі. Символ – поэтикалық суреттеу құралы. Қазақ әдебиетінде С. Дөнентаев, Б. Күлеев, М. Жұмабаев т.б. ақындар символды көркемдеу амалы ретінде қолданды. Әдебиет тарихынан символды әдіс – тәсіл шеңберінен шығарып,

оны тұтас бір дүниетанымға айналдырып, әдебиет пен өнерде, философияда белгілі бір ағым, мектеп жасаған әдебиет, өнер, философия өкілдері белгілі. Ол – 19 ғасырдың екінші жартысында дүниеге келген символизм ағымы. Символистер үшін символ тек қана жай бір қабылданған белгі емес, ол олардың өмірге деген дүниетанымдық көзқарастарын белгіледі. Мәселен, символизм ағымының көрнекті өкілі А.Белый символды ойлаудың, өмірдің бейнесі ретінде таниды: «Символ – көрінбейтін, танымнан, сезімнен тыс, сөзге тән емес нәрсені нұсқау. Ол – көркем образ, бейне, құпия, сырлы әлемге апарар жол, ақиқат дүние категориясы» [5, 5].

Бұл зерттеушілер символды әр ғылым саласына байланысты мақсатпен қарастырғанмен, барлығы дерлік символды адам танымынан тыс дүниені бейнелеу, идеяны көрнекті модель арқылы көрсету деп біледі. Демек, символ – адам танымы дамуының жемісі, соның көрінісі.

Қазақ ғылымында тілші – ғалым Р.Сыздықова «Абайдың сөз өрнегі» монографиясында: «Қазақ поэзиясының тілін зерттеушілер символ дегенді кеңінен арнайы сөз еткен емес», – дей келе, – символ – идеяның заттық нышаны, астарлы образы», – деген тұжырым жасайды [6,89].

Бұл орайда қай ұлттың болмасын өзінің ұзақ даму тарихында эстетикалық ұғым-түсініктеріне, шаруашылық кәсібіне, мінез-құлық, ырым-нанымы, салт-дәстүр ерекшеліктеріне байланысты сүйкімді образдары, сөз-символдары болады.

Символдың зерттелу жайына шолу жасай келе, символды әр ұлт мәдениетіне тән ерекше құбылыс ретінде қарастыру әлі де толыққанды сипатта емес деген қорытынды жасауға болады. Сондықтан бұл бағыттағы зерттеу жұмыстарының болашағы зор. Мұның өзі символдың күрделі табиғатын жан-жақты және терең зерттеуге мүмкіндік жасайды.

Тілші – ғалым Ф.Соссюр тілдік таңбаға тән төмендегідей белгілерді көрсетеді: 1) таңбаның екіжақтылығы; 2) таңбаның шарттылығы; 3) еріктілігі. «Тілдік таңба, – дейді Ф. Соссюр, – зат пен оның атын емес, ұғым мен акустикалық тұлғаны байланыстырады. Еріктілік, шарттылық дегеніміз – таңба мен сол таңба арқылы белгіленген заттың немесе ұғымның арасында ешқандай табиғи байланыстың жоқтығы екендігін түсіндіре келе, ғалым тілдік таңба дегеннің орнына символ сөзін қолдануға болатындығын көрсетеді. Бірақ символ сөзін қолдану еріктілік сипатына қатысты лайық емес: «Символ толығымен ерікті емес, ол бос емес, онда таңбалаушы мен таңбаланушы арасындағы табиғи байланыстың жұрнағы бар», – деп түйіндей келе, символ мен таңбаның бір еместігін аңғартады. [6, 101]. Алайда бұл пікірден басқа тұжырым келтірмейді.

А.Ф.Лосев тілде таңба шексіз көп контексте қолданылатынын, оның әрқайсысында белгілі бір мағынаға ие болатынын, сонымен қатар таңбаның динамикалық түрде символға өтуін атап көрсетеді. Таңба шексіз көп мағынаға ие болып символға айналады. Сөз символ болу үшін ол белгілі бір мәтінде – мәдени мәтінде орын алу керек.

Символ – бұл сезім арқылы танылатын бір нәрсе. Ол интуитивті түрде ғана танылатын белгілі бір идеяны арқалайды. Символ өз мағынасын ұзақ уақыт мөлшерінде сақтай алады және көптеген адамдар үшін тұрақты сипатқа ие болды. Символ интуитивтілігінің негізінде белгілі бір рауионалды бастама бар, бұл символда жал-

пы және тұрақты сипатқа ие және оны түсінікті етеді. Рационалды дискурсивті ойлаумен белгілі болғандықтан, символды да дискурс немесе мәтін ретінде тани аламыз. Ал символды белгілі бір мәтіннен интуитивті түрде алынған контекст ретінде қарастырамыз. Ал контекстің әр түрлілігі символға көпмағыналылық сипатын береді.

Символдың рационалды сипатын қарастыру оны ең алдымен «лингвистикалық символ», яғни тіл, сөйлеу негізінде қарастырудан басталады. Бұл жағдайда ол тілдік нысана ретінде қаралады. Ал символды таңбалық жүйеде қарастырумен семиотика ғылымы айналысады. «Символ» ұғымы бұл ғылымның нысанына айналғанда, ол «таңба-символ» ретінде болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Мантатов В.В. Образ, знак, условность. – М., 1980. – 160 с.
2. Кант И. Сочинения в 6-ти томах. Т-5, – М., 1966. – 564 с.
3. Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы, 1998. –140 б.
4. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М., 1972. – 333 с.
5. Белый А. Символизм как миропонимание. – М., 1994. – 528 с.
6. Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. – М., 1977. – 695 с.

Материал редакцияға 20.10.2019 жылы түсті.

М. КЕРЕМБЕКОВА¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2-курс докторанты Алматы қаласы, Қазақста

ЭПОНИМ-ТЕРМИНДЕРДІҢ ИНТЕРНАЦИОНАЛДЫҚ СИПАТЫ VS ЖҮЙЕЛІГІ

Аннотация: Жаңа терминдердің қалыптасуы екі жақты мазмұнды ақпаратты табуға мүмкіндік береді. Терминдердің қалыптасуында термин жасаудың екі әдісінің - лексикалық және семантикалық жиынтығы байқалады, бұл кезде шет тілінен бір ұғымды терминологиялық бірлік пен көп компонентті термин ұғыммен бірге алынады. Белгілі бір саланың немесе ғылымның терминдік-эпонимдері қалыптасқан сөзжасамдық модельдерге сәйкес қалыптасады, жалпы тілден алынған сөздердің терминологиясына, олардың семантикалық түрленуіне - мағыналардың таралуына немесе кеңеюіне, сөздердің мағынасын қайта қарастыруға, шет тілін меңгеруге немесе іздеуге негізделген.

Тақырыбы: Эпоним-терминдердің интернационалдық сипаты vs жүйелігі

Түйін: мақала зерттеуге, сипаттауға, жүйелеуге және көп өлшемді классификацияға, сонымен қатар эпоним-терминдердің қызмет ету ерекшеліктеріне арналған.

Тірек сөздер: эпоним, сөзжасам, ономастика, топоним, антропоним, термин-эпоним, халықаралық эпоним, терминография.

Тема: Интернациональный характер эпоним-терминов системы vs

Резюме: статья посвящена исследованию, описанию, систематизации и многомерной классификации, а также особенностям функционирования эпоним-терминов.

Ключевые слова: эпоним, словообразование, ономастика, топоним, антропоним, термин-эпоним, международный эпоним, терминология.

Subject: International character of eponym terms of vs system

Abstract: The article is devoted to the study, description, systematization and multidimensional classification, as well as highlighting the features of the functioning of eponym-terms.

Key words: eponym, word formation, onomastics, toponym, anthroponym, term-eponym, international eponym, terminography.

Эпонимдер бұл ғылымның белгілі бір саласындағы кісі аттарының, жер-су атауларының және де сауда белгілерінің жалпыланумен жасалған күрделі термин-

дер. Яғни жалқы есімнің жалпы есімге айналуы. Эпонимдердің семантикалық мағынасының астарында тарихи оқиғалар мен ғылыми жаңалықтар көрініс табады. Бұл лингвистикалық ескерткіштер сонау орта ғасырдан бері келе жатқан үрдіс. Эпонимдер медицина, өнер, спорт, астрономия т.б салаларында көп қолданылады. Әсілінде эпоним дегенде алдымен кісі аты одан кейін оның ғылыми жаңалығы немесе өнертабысы аталып көрсетіледі. Қазіргі таңда шет елдің лингвистика саласында эпоним-терминдерді зерттеу қарқын алуда. Кісі аттарымен байланысты шыққан лексикалық бірліктер тілші-ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Жалқы есімнің жалпы есімге трансформациялануы көптеген ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан. Атап айтар болсақ, Г.В. Овчинникова, Ж.К. Буланже, М.Г.Блау. Жалпы эпоним дегеніміз не?... Эпоним грек тілінен аударғанда (de epi, sur, et onoma, nom «еропут») бір затқа немесе бір құбылысқа атау беру деген мағынаны білдіреді. Өзінің «Судьба эпонимов. 300 историй происхождения слов » деген еңбегінде М.Г. Блау: «Книги имеют свою судьбу, гласит латинская поговорка. Можно с уверенностью добавить: не только книги, но и слова из которых они составлены ... собственные имена могут превращаться в нарицательные слова» – деп әр сөздің өзінің шығу тарихы бар екендігін айтады.[2.45] Географиялық жер-су аттарының жалпылануы топоним деп аталса, кісі аттарының жалпылануы антропонимдер деп аталады (грек. Anthropos – адам, onoma – есім). Осыған байланысты, жалқы есімдер жалпы есімге айнала отырып өзінің индивидуалдық белгілерін жоғалта бастайды да, антропоним бола алмайды. Уақыт өте келе бастапқы есімнен алшақтай бастайды. Осылай кезінде жер-су, кісі аттарының, сауда белгілерінің атаулары жалпы қолданысқа еніп, эпоним ретінде лексикалық қорды толықтырады. Осыған байланысты М.Г.Блау «существенное количество слов в языке обязаны своим происхождением именам богов и богинь, мифологическим героям» [2.36]. Мысалы: megere, narcissi, volcan, tantale секілді сөздер метафоралық ауысу арқасында пайда болған. Ал төменде келтірілген мысалдар метонимиялық ауысу бойынша трансформацияланды. Олар: saxophone, colt, mauser, Peugeot, Renault, Toyota, Mercedes, cadillac, martini, juillet, watt, volt, bouillon. Г.В.Овчинникованың зерттеулерінде көп жағдайда адамдар жаңа бір нәрсені ойлап тапқанда немесе жаңа бір затты жасап шыққанда өздері сол затқа атау беріп отырған.[4.56] Әдетте эпонимдер күнделікті өмірде қолданылатын негізінен пайдаланылатын нақты ұғымдар болып табылады, абстрактілі, ғылыми терминдерге қарағанда. Сонымен қатар, эпонимдер көп жағдайда индивидуалдық мағынаны жоғалтады – тіл өзіндік тұлғалық атауын ұмытады. В.М.Лейчик, сөз тіркестердің пайда болуы түпнұсқа-эпонимнің жиі ұмытылуына алып келеді деп көрсетеді [3.23]. Мәселен, түпнұсқалық Pantaleone (Pantalone) сөзі, әйелдер арасында танымал болуға ұмтылған бірақ әрқашан сәтсіздікке ұшырап отыратын күлкілі итальяндық адамның аты оның киімін білдіретін, содан кейін француз тіліне (les pantalons – pantalons) барып, түпнұсқалық атпен байланысын жоғалтты. Эпонимдер сөздіктердегі лексикалық қорды байыта ғана қоймай, лингвист-ғалымдарға да қызықты материал бола алады. Сонымен қатар, жаңа терминдердің қалыптасуына байланысты көптеген зерттеулерге мұрындық болып отыр. Қазіргі лексикология саласында жалқы есімдердің немесе кісі аттарының терминологиялық контексте зерттелуі аз белең алған. Бұл жағдайда эпонимдердің термин бола

алуы үшін төмендегідей қасиеттерге ие болуы керек. Яғни ұғым атауы болуы, ғылыми анықтамасының болуы, салаға тәндігі, мағына дәлдігі, стильдік бейтараптылығы, арнайы жасалатындығы, дайын қалпында қолданылуы, атауыш сөз болуы, терминологиялық тіркестердің семантикалық тұтастығы, терминнің келісімділігі. Осы қасиеттерге ие болғанда ғана ол терминтану саласына жатады. Терминнің бұл түрін атау үшін шет ел ғалымдары әр жылдары «фамильный термин», «термин-эпоним», «термин-антропоним», «деантропонимический термин» терминдерін қолданған. Е.М.Какзанова «Имя собственное в термине» деген монографиясында термин-эпонимдердің антропономиялық (яғни кісі аттары ғылымдағы өнертабыстың есімін сақтап қалады) және топонимикалық (жер-су аттарының сақталуы) типтерін бөліп көрсетеді [1.69] Төменде келтірілген бірнеше мысалдар қазіргі қоғамда қарқынды қолданысқа ие эпоним-терминдер:

<i>Sandwich</i> (сэндвич)	нанның арасына салып жейтін төртінші Сэндвич графы.
<i>Robot</i> (робот)	Чех жазушысы Карел Чапектің Россумның әмбебап роботтары немесе «Rossum»s Universal Robots» шығармасындағы механикалық тіршілік иесі
<i>Gargantuan</i> (гаргантюа)	Рабле ойлап тапқан ерекше тәбеті бар жаратылыс иесі. Гаргантюа.
<i>Jumbo</i> (джумба)	П.Т. Барнум Ақш-қа әкелген піл
<i>Denim</i> (деним)	Францияның Де-Нимес қаласынан әкелінген арнайы киім мен төсеніштер тігуге пайдаланатын материалдың аты ретінде қолданылған яғни «атақты адамдарды өкшелеп жүретін фриланс фотограф» сөзін 1997 жылы Диана ханшайым көз жұмғанға дейін ешкім білмеді. Оны қайғылы жағдайға жеткізген көлік апатына папарацци себепкер болған еді. Бұл эпоним La Dolce Vita фильміндегі Signor Paparazzo атты жаңалықтар фотографының атынан шыққан.
<i>Paparazzo</i> (папарацци)	сауда белгілерінің таңбасы. Ең алғаш демалыс үшін, босансу үшін ойлап табылған бұл зат қазір кең қолданыста
<i>Jacuzzi</i>	аң аулаған кезде жеуге жеңіл болуы үшін тамағын екі жапырақ
<i>Scotch</i>	жабыстырғыш құрал атауы өзінің түпнұсқалық атын сақтап келеді.
<i>Eau de cologne</i>	Адикалон деп өзегеріске ұшараған бұл атау ерлер арасында көп қолданылады.
<i>Aqualang</i>	тыныс алу аппараты.
<i>Down Tawn</i> (даунтаун)	іскерлік орталық. Манхэттан аралының оңтүстік аумағында орналасқан Нью-Йорк қаласының орталығы болған бұл аймақты қазіргі таңда көп қалалардың орталығын атау үшін пайдаланады.
<i>Keds</i> (кеды)	КЕДС сауда таңбасының атауы. ЮС-Раббэ фирмасының бренді 1916 жылы құрылған. Қазір бұл сөзбен барлық спорттық аяқ киімдерді атайды.
<i>Escalator</i> (эскалатор)	жылжымалы баспалдақ. 1900 жылы құрылған сауда таңбасының аты.
<i>FEN (фен)</i>	Латын тілінен аударғанда scala-баспалдақ деген мағынаны білдіреді. фён сөзі француздық AEG сауда белгісімен байланысты. Француз тілінде фен сөзі «самал жел» деген мағынаны береді.
<i>Xerox</i>	басып шығару аппараты. Грек тілінен аударғанда бұл сөз «құрғақ жазу деген мағынаны білдіреді. Бұл атау қазіргі таңда жазуды қағазға басып шығару үрдісінің барлығын білдіреді. Сонымен қатар бір қатар етістіктердің тууына себепші болып отыр.

<i>Cardigan</i>	алдында түймелері бар трикотаж курткалар. Бұл атаудың шығуы граф Кардиганның есімімен байланысты
<i>Strass</i>	антропоним «страза» асыл тастарды елестететін шыны Жоржа Страза деген зергердің есімімен байланысты атаумен әлі де қолданыста
<i>Хулиган</i> <i>Leucoplast</i>	қоғамдық тыныштықты бұзушы Patrick Hooligan (Патрик Хулигэн) медицинада көп қолданылатын бұл құрал, әлі де сол атаумен қолданыста
<i>Thermos</i>	ыстықты жақсы ұстап тұратын бұл ыдыс сол
<i>Boycott</i>	азаматтық және саяси үкімге бағынбаушылық Charles Cunningham
<i>Бойкот</i>	Boycott 1832–1897 (Чарльз Каннингем Бойкот-ағылшындық әскери адам
<i>Whatman</i>	сурет салуға арналған қағаз. James Whatman, 1702–1754 (Джеймс
<i>Ватман</i>	Ватман) — Англияда қағаз өндірумен айналысқан өнертапқыш

Әрбір сөздің шығу тарихын зерттеу қашанда тіл мамандарының назарында болған. Кейбір сөздердің тарихи тұлғалардың аттарымен байланыстылығы сол сөздердің астарында қаншама еңбектің, өнер туындысының, ғылыми жаңалықтың жатқандығының айқын көрінісі. Тарихқа жүгінсек бұл тақырыптың қашанда өзекті екендігін аңғарамыз. Себебі эпоним-терминдер бізге күнделікті өмірде де әдеби шығармаларда да ғылыми жарияларымдарда да көптеп кездеседі. Сонымен қатар бұл терминдердің интернационалдық сипаты мәдениеттердің байланысуына зор ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Какзанова Е. М. Имя собственное в термине. М. : Галлея-Принт, 2015.
2. Блау М.Г. Судьба эпонимов. 300 историй происхождения слов: словарь-справочник.
3. Лейчик В. М. Обсуждение проблем эпонимии в современной науке. – М, 1997.
4. Овчинникова Г.В. Лексический минимум по разговорной теме «МОДА»: словарь-справочник. Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н.Толстого, 2008.

Материал редакцияға 17.10.2019 жылы түсті.

МРНТИ 16.01.21

А.АСКЕРХАНОВА¹

¹Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Семей қаласы, Қазақстан

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ ТОПОНИМИЯЛЫҚ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ НЕГІЗ

(Катонқарағай ауданында болған ономастикалық экспедиция материалдары
негізінде)

Аннотация: Жалпы Шығыс Қазақстан өңірі топонимдері мүлдем зерттелмеді деп айтуға болмас, дегенмен жүйелі түрде зерттеу тақырыбына айналған емес. Сондықтан алдағы уақыттарда ресми орындар бола ма, жоғары оқу орны бола ма арнайы осы мәселені ғылыми жоба ретінде ала отырып, экспедициялық жұмыстар жүргізіліп, жинақталған материалдарды ғылыми тұрғыдан талдай отырып, тарихпен байланыстыра зерттеу арқылы «Шығыс Қазақстан өңірінің жер-су атаулары» тақырыбында этнолингвистикалық сөздік шығару ұжымдық түрде орындалар жұмыстың бірі. Ономастикалық атаулар қалыпты сөздер тәрізді белгілі ұғым, дербес лексикалық мағына білдірмегенмен, оның берер мағлұматы мол.

Тақырыбы: Шығыс қазақстан өңірі топонимиялық кеңістігіндегі ұлттық негіз (Катонқарағай ауданында болған ономастикалық экспедиция материалдары негізінде)

Түйін: Қазақ тілінің бай ономастикалық қорының топожүйесінде қазақ этносына қатысты орасан мол этнотанымдық ақпарат жинақталған. Өңірлік топонимдер этнотанымдық, лингвотарихи, этномәдени тұрғыдан сол аймаққа қатысты ғана емес, сонымен қатар жалпы қазақ топожүйесіне қатысты да мол материал көзі. Бұл топтағы атаулар аталған өңірдегі жергілікті тұрғындардың өмір тіршілігінен, тарихи-әлеуметтік, тарихи-лингвистикалық тұрғыда мол деректер береді.

Тірек сөздер: ономастика, топоним, көші-қон атаулары, ұлттық бірегейлік, хабарламашы, географиялық нысан.

Тема: Национальная основа топонимического пространства Восточного Казахстана (на основе материалов ономастической экспедиции в Катон-Карагайском районе)

Резюме: В топосистеме богатого ономастического фонда казахского языка собрана огромная этническая информация относительно казахского этноса. Региональные топонимы являются источником большого материала в этническом, лингвоисторическом, этнокультурном отношении не только к этому региону, но и к казахской топосистеме в целом. В этой группе названия дают обширные сведения

о жизни местного населения в данном регионе, историко-социальном, историко-лингвистическом аспектах.

Ключевые слова: ономастика, топоним, миграционные названия, национальная идентичность, извещатель, географическая форма.

Subject: National basis of toponymic space of East Kazakhstan (based on the materials of onomastic expedition in Katon-Karagay district)

Abstract: In the top system of Kazakh onomastic fund is collected rich ethnic material. Ethnology, lingohistory, ethnoculture as the source of materials belong both to separate regions, and to the whole Kazakh top system. Sources mentioned above convey the information about inhabitants of this regions from the historical, social and linguistic points of view.

Key words: onomastics, toponym, name migration, national identity, a detector, a geographical object.

Қазақ тіліндегі топонимдік аталымдар біраз ғалымдардың зерттеу тақырыбының аясында қарастырылған. Кез келген жанды, жансыз заттарды, құбылыстарды даралап бейнелейтін тіл білімінің саласы ономастика әр кезеңдегі жалқы есімдер құрамы құрылымының бет-бейнесін айқындайды. Қазақ ономастикасының құрамдас бөлігі қазақ тіліндегі жер-су атаулары да қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері. Себебі күнделікті өмірде мындаған топонимдер тілдік қолданыс барысында қарым-қатынасқа түсіп, әрбір адамның өмірінде белгілі дәрежеде қызмет атқарады.

Қазақ тіліндегі топонимдік аталымдар көптеген ғалымдар еңбегінің зерттеу нысаны ретінде де алынып, болмаса зерттеу тақырыбының аясында бірнеше аспектіде қарастырылып келеді. Қазақтың географиялық атауларын қарастырған Г.К. Қонқашпаевтың, Т. Жанұзақовтың орындауында жарық көрген айтулы еңбектің бірі – 300 топонимнің мән-мағынасын ашып, түсініктерін, этимологиялық негіздерін көрсеткен көлемді «Атажұрт» атты еңбегін; Көкшетау өңірі топонимдерін лингвистикалық тұрғыдан саралаған О.А. Сұлтаньяевтың; Оңтүстік Қазақстан топонимдерін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеген Қ. Рысбергенованың, Шығыс Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі тау аттарының тілдік, экстралингвистикалық, этномәдени сырларын ашып, талдаған Б. Бияровтың, сондай-ақ Қазақстан топонимикасын іргелі түрде зерттеген, кандидаттық, докторлық диссертациялар, сөздіктер монографиялар дайындаған топонимдерді шығуы мен дамуы, қалыптасуы тарихынан және этимологиялық аспектіде қарастырған Ә. Абдрахмановтың және т.б. ғалымдардың еңбектерін халықтың тарихи жадынан өлшеусіз мәлімет беретін қайнар көз екендігін атап өтуге болады. Дегенмен, Шығыс Қазақстан аймағындағы топонимдерді арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырған Б. Бияровтың еңбегінен басқа зерттеу жұмысы жоқтың қасы.

2. Шығыс Қазақстан өңірі Катонқарағай ауданы топонимдерінің тілдік табиғаты

Халқымыздың, өскелең ұрпақтың елжандылығын, еліне деген ұлттық мақтанышын білдіретін тәрбиелік, рухани, мәдени маңызы зор факторлардың бірі – ұлттық

ономастика мәселесімен шұғылдану кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысының «Географиялық атаулардың мемлекеттік каталогі» кітабындағы 15638 нысанның 5212 і топоним болса, соның 1026 атауының ежелгі эндоним атаулары орыс тілінде жазғанда бұрмаланып кеткен. Мысалы, Жаңа Әулие Матабай – *Матобай Святой Новый*, Жолдыбайдың Сілемдері – *Жолдыбаевские Отложения*, Қоңыржон – *Листвяга*, Сатек Жырасайы – *Сатеков Лог* т.б. [1, 48б.]. Қазіргі таңда ұлт мәдениетін жаңғыртып тануда, тарих қойнауынан тіл арқылы жеткен мәдениеттің мәйегін таразылау, салмақтысын, сапалысын сол ұлттың рухани арқауы ету «Мәңгі ел» идеясымен өзектес.

Әрбір ауылға, ауданға қарасты елді мекендердің атауларын, ең бастысы о бастағы тарихи атауларын термелеп шығып, олардың қаншасы сақталған, қаншасы өзгертілген және қай кезде, қандай мақсатпен өзгертілгендігі туралы мәліметтерді жинастырып, өткен ғасырлардың сан қилы оқиғасынан сыр шертетін бағзы атаулардың тізбесін жасай алсақ та тарихтың талай қазбасы ашылып, інжу маржандары тарих арқауын тарқауға себепкер де болар ма еді. Себебі, үстіміздегі жылдың мамыр айында Катонқарағай ауданының он үш елді мекеніне ономастикалық (топонимиялық) экспедиция құрамымен барғанымызда, көптеген топонимиялық атаулардың негізгі, бастапқы, тым болмаса қазақы атауының тұрғындар есінде қалмауы, әрі ондай мысалдарды ондап келтіруге болатындығы, кеңес өкіметі кезіндегі идеологияның ел есін басқа арнаға бұрып, тарихи есін көмескілендіруге себепші болғандығын көруге болатын еді. Бірнеше ғасырлар бұрынғы атаулар, көбінесе, хабарламашылар жадында сақталмаған.

2013 жылдың маусым айында Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің магистранттары мен студенттері жүргізген топонимиялық экспедиция барысында жергілікті жер тұрғындарынан ауызба ауыз диктофонға түсірілген материалды тасқа түсіру арқылы түзілген болашақта ұжымдық түрде қарастырылатын сөздік жобада берілген 1050-ге тарта сөздің 110-ы таза орыс тілінде берілген. Мысалы, Язовая, Ульба – Громатуха, Ульяновский, Уранхай, Усть-Нарым, Усть-Нарын қорымдары, Фыкалка, Хайрузовка, Хрустальный, Сенокосный, Сенное, Середчиха, Солдатов, Солнечный қарлы төбешігі, Солонька, Строитель т.б. [2]

Бұл ресми картадағы, әкімшілік-аумақтық бөлініс желісі бойынша емес, кезінде малды жон, жайлауға, күзеуге, көктеуге апарып, малдың отығуына қарай жерін ауыстырып, малын қонды қылуға бар білімін сарқа жұмсаған жергілікті халықтан, қазақтың малшы, аңшы тәрізді жер жағдайын жақсы біледі деген хабарламашыларынан жазылып алынған атаулар. Жер жағдайын, ел ішінің әңгімесін сол кісілердей білетін адам болуы мүмкін емес. Сонымен қатар өңірлік жазушылардың шығармаларының біразы қаралып, жазушылар шығармаларында берілген жер-су атаулары, «Арай» газетінің 1976-1996 жылдар арасында шыққан сандарынан газет бетінде жазылған атаулар да қарастырылды. Катонқарағай ауданына қарасты жер-су атауларының барлығы тізбеге түсті деп айта алмаймыз. Атаулар әлі де жинастыра түсуді қажет ететіні сөзсіз. Бұл еңбекте Катонқарағай ауданының әкімшілік-аумақтық бөлініс негізіндегі елді мекендер ғана емес, сонымен қатар көші-қон, яғни қазақтың жаз жайлауы, күз күзеуі, қыс қыстауының атауларын көбірек қамтуға

тырыстық. Себебі ондай атаулар халық жадында ғана сақталып, арнайы тізбеге түсіру үнемі кейінге ысырылып келе жатқан мәселелердің бірі. Ал ресмилендірілген құжаттардағы, карталардағы ала-құлалықтан арылу бірер күндік шаруамен шешіле қоймайтыны анық.

Ономастикалық экспедиция кезінде түзілген жоба сөздік тарихи, этимологиялық, тілдік, этнолингвистикалық тұрғыдан жан жақты талданып, Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи парк қызметкерлерінің қолындағы карталарда берілген атаулармен идентификациялауды қажет етеді. Себебі, ресми орындар тізбесіндегі карталарда жергілікті атаулар еленбей, ескерілмей, жер жағдайын, ел жағдайын біле бермейтін, тіпті білуге талаптанбаған, көбінесе, патша өкіметі кезіндегі әскери адамдар қағазға түсірген жазбалар негізінде бір картадан екінші картаға әйтеуір көшіріле берген атаулардан арылып, тарихи жады жаңғыртатын уақыт келді. Оны бүгіннен қолға алмасақ, тарихи, халықтық атауларды білетін адам ел ішінде қалмай да қалуы мүмкін.

Отаршылдық одан кейінгі кеңестік бұрмалаудың екпінімен жергілікті жер тұрғындарымен есептеспей өзгертілген, дыбыстық өзгеріске ұшырап қате жазылып кеткен жер-су атауларының тарихи атауларын қайтаруды кешенді, ұжымдық, жүйелі түрде қолға алып, тізбеге түсірмесе бір ғасыр бұрынғы атаулардың өзінен көз жазып қалатындығымыз анық.

Әйтсе де себеп-салдардың түп-төркіні басқада, ономастика мен топонимиканы зерттейтін ғылым мен оның қорытындыларын тарихи атауларды қайтарудың құралы ретінде пайдалануға лайықты идеологияның жоқтығында. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың жер атауларының сөздігін жасап, қай атау қандай жағдайда, қандай мағынада қойылғанын, ол сөздің түпкі мәні қандай болғанын айқындау және қалпына келтіру жөніндегі тапсырмасы көздеген мүддеге жете алмай отыр. Бұған басты себеп – осы аса маңызды міндетпен тікелей айналысатын қызметтер дайын емес еді. Қазақстан географиялық атауларды ономастиканың мәселелерін зерттейтін құрылымдар мен заңнама бойынша да дамыған елдерден нақтылай түссек, кейбір ТМД елдерінен кейін қалып отыр. Мысалы, АҚШ-та жер-су атаулары мәселесімен «Географиялық атаулар бюросы», Канадада «Географиялық атаулардың тұрақты комитеті», Германия мен Украинада «Географиялық атаулардың ұлттық комитеті», Англияда Британия география қоғамының «Географиялық атаулардың тұрақты комиссиясы» дербес айналысады. Ресейде үш бірдей құрылым: «геодезия», «Аэрофототүсіру», «Картография» бас басқармалары шұғылданады. Бұлардың бәріне географиялық атауларды дұрыс пайдалануды бақылап, түзетіп отыру үшін заңдық құқықтар берілген.

Ресейдің осы ыңғайдағы тәжірибесіне қысқаша тоқталсақ, онда 1997 жылы «Географиялық объектілерді атау туралы» федералды заң қабылданды. Сол заң бойынша атаулар жөніндегі мемлекеттік және жеке меншік ұйымдардың барлық ұсыныстары ономастикамен айналысатын қызметтердің: аудан, облыс, қала атқару биліктерімен сайланбалы органдарының жоғарыда айтылған басқармаларының сараптауынан өткізіледі. Тек содан кейін ғана шешім қабылданады. Бұл жүйе орыс жұртына географиялық атаулар арқылы өзінің тарихын қастерлеп, ұлттық мүддесін

қорғауға мүмкіндік беріп отыр. Біздің елде ономастика мәселесіне тұтас арналған заң жоқ. Елімізде бұл сала «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ономастика мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтылулар енгізу туралы» Заңымен реттелуде. Қалай десек те, алдағы уақытта ономастика туралы жеке заңның керек екендігі анықтығын жазушы Алдан Смайыл көрсетілген мақаласында атап айтады. [3] Бұл мәселе де өз кезегінде шешімін таба жатар әрі ол заң қазақ ұлтының келісімінен тыс өзгертілген барлық тарихи атауларды міндетті түрде қайтаратын күдіретке ие болуға тиіс.

Топонимикалық атаулардың кейбіреулері белгілі алқапты мекен еткен халықтың өмір дерегінен хабардар ететінін сөзге тиек етуге болады. Атап айтқанда, жерінің ерекшелігіне орайлас, қойылған, мысалы: Қызылқайың, Бұлғындысай, Маралды, Мойылды, Таскүрке, Талдыбұлақ т.б. Антропонимикалық атаулардың кейбіреулері, мысалы: Бөгенбай асуы, Дәулет көңі, Мәметек жайлауы, Шоңмұрын қыстағы, Әбдікәрім жайлауы т.б. о баста ру атаулары болған, содан кісі атауларына ауысқан, керісінше де яғни жеке адам есімдерінің ру атауларына ауысу фактілері де тілде орын алған. Катонқарағай ауданына қарасты көші-қон атауларын жинастыру барысында да кейбір топонимдердің кісі аттарынан ешбір қосымшасыз жасалғандығын бағамдауға болады. Бұл тәсілдер арқылы қазақ тілінде көбіне микротопонимдер пайда болады. Ал, кісі аттарының топонимдерге, топонимдердің кісі аттарына ауысу үдерісі ежелден келе жатқан лингвистикалық және тарихи-этнографиялық құбылыс. Мысалы, Аяған жалағы, Әбдікәрім жайлауы, Әби Әубәкір, Әкімі үңгірі. Катонқарағай ауданына қарасты топонимдер ішінде басқа өңірлерде кездесе бермейтін «дара», «көң» сөзімен берілген атаулар бар. Дара сөзін жергілікті тұрғындар (Кісекин А., Нұқсара А.) «жеке», «дара» мағынасымен сәйкестендіреді, яғни табиғи қора, табиғи қоршау әрі бұл сөз атауды анықтап тұрған сөз ретінде мағынасын дәл бере алған. Мысалы, Масабай көңі, Ысқақ көңі, Кәлім көңі, Шоңмұрын көңі, Нияз дарасы, Тайшы дара, Шолақ дара, Мұстафа дарасы, Темірбек дарасы, Түменбай дарасы және т.б. [2, 5 б.]

Бұл топтағы атаулар аталған өңірдегі жергілікті тұрғындардың өмір тіршілігінен, тарихи-әлеуметтік, тарихи-лингвистикалық тұрғыда мол деректер береді. Атап айтқанда, кісі аты арқылы уәжденген географиялық атаулар белгілі бір тайпа, ру, ұлттың ежелгі қоныс мекендері, көш жолдары туралы мәлімет алудың бірден-бір дереккөзі.

Ономастика оның ішінде топонимика мәселесіне мемлекеттік тұрғыда көңіл бөлініп, әрбір ауданға экспедиция жасақталу қажеттігі кезек күттірмейтін мәселенің бірі. Облыстың он төрт ауданына барып, әрбір елді мекеннің атауларын жинастырып, ол материалды мұрағат материалдарымен салыстыра қарай отырып, негіздеп барып реестр жасалмаса, тарихи жадыға үлкен нұқсан келері анық. Мысалы, Аршаты ауылды мекеніне кіре берісте оң қол жақта әсем, сұсты, биік бейнесімен ерекше назар аудартатын бүгінде «Хрустальная гора» деп аталатын таудың қазақы атауы халық жадынан шыққан. Тек Өрел ауылынан жүз жастағы қария ғана ол таудың қазақы атын айта алды. Сол сияқты Березовка (Нарынға келіп құятын басты өзен), Бобровка (Шорнауа сельсоветіне қарайтын село), Богда (Үкөктің

оңтүстік жағын қоршай көсілген асқақ Алтайдың шың-қыраттарының бірі), Большенарым, Быструха («Жаңа жерлерге мекендеген поляктар енді ақырындап Кеңді Алтай аумағына қоныстана бастады, жаңа ауылдар пайда болды. 1787 жылы Малая Убинка ауылы, 1790 жылы – Быструха, 1799 жылы – Черемшанка ауылдары дүниеге келді»). [4, 127 б.], Верхкатунь (елді мекен, Катонқарағай ауданы. «Жоғарғы Қатын өзені») [3, 125 б.], Владимировка [5], Волков бұлағы – [5], Ворошилов (колхоз. («Жаңа жылдың, 1956 жылдың басында Ворошилов атына бірлескен 4 колхозға ауыстым: Новоберезовка, Үштөбе, Маймер, Жарқала – Яры аталған бұрынғы колхозды ауылдар»). [6, 18 б.], Высокогор («Жігіт Қоңыр аттын жаралағанын елге айтпайды. Жігіт аяғы қағына жабысып, күп болып ісіп, аяғының ауруынан күні-түні зарлайды. Аяғынан шерленіп ақыры өліпті. Жер атауы Высокогор совхозының орталығы Шердіаяқ деп сонан аталса керек»). [6, 190 б.] т.б. елді мекен атауларының уәжі көпшілікке түсініксіз. Көрсетілген мысалдар тек «Б», «В» дыбыстарына қатысты ғана алынды. Жинақталған жеті жүзден аса жерсу атауларының ішінде халықтық атаулар жүйесіне сәйкес келмейтін атаулардың аталу уәждерін қарастыру болашақ зерттеулердің алар межесі.

Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығына бейімделіп, мал тұяғына ере отырып, жер жағдайын мал ыңғайына қарай таңдай отырып, сол жердің ерекшелігін баса көрсететін ат қоюы, жер су атауларының ерекше маңызды факторға айналғанының көрінісі. Әр атауда ұлттық болмыс, дүниетаным, салт дәстүрдің кумулятивті жинақталуы нәтижесінде қонысты, жұртты, жайлау, күзеу, қыстау ерекшелігін дәлдікпен бере алғандықтан да тарихи атаулар ұлттық бірегейлестіру ретінде құнды. Мысалы, Ақтүйе – Таутекелдің арғы жағындағы тау. Көрінісіне байланысты жеке түйеге ұқсап көрініп тұрғандықтан «Ақтүйе» деп аталған. [Хабарлаушы: Омаров Манарбек, Аршаты ауылы], сол сияқты Ақшоқы қыстағы – шоқы түсіне байланысты, Алтын қазған жайлауы – алтыны бар өзен. Кезінде байлар өзеннен алтын сүзіп отырған. [7]

Топонимикалық атаулар өзінің семантикалық мәнін белгілі бір жүйеде ғана айшықтай алады. А.А.Абдрахманов В.Семенов-Тяньшанскийдің: «Лингвистический анализ одинокого топонима, вызванного из всей совокупности географических названий того или иного района, без привлечения сравнительного материала из топонимики других районов – не надежный метод...» – деп көрсетеді [8, 33б.]. Топонимдерді семантикалық тұрғыдан қарастырғандар ол тілдің лексикалық ұқсастықтарына, әр аймақтағы географиялық объектілердің аталу принциптерінің ұқсастықтарына назар аударып тілдің заңдылығына сүйенудің қажеттігіне меззейді. Сондықтан тіл білімінің заңдылықтарына, тілдік жүйеге сай берілген атаулар екіұдай немесе екіжақты пікір тудырмай, белгілі бір уәжге қарағыла жасалғандығы байқалып тұрады. Мысалы Қаба, Аққаба, Қарақаба, Арасанқаба, Айланба, Айыркезең, Ақбұлқақ, Айнабұлақ, Айыртас, Арыаққан, Беріаққан т.б., яғни географиялық нысанның өзіне тән белгілерін, ерекшелігін білдіретін атаулар.

Жалпы Шығыс Қазақстан өңірі топонимдері мүлдем зерттелмеді деп айтуға болмас, дегенмен жүйелі түрде зерттеу тақырыбына айналған емес. Сондықтан алдағы уақыттарда ресми орындар бола ма, жоғары оқу орны бола ма арнайы осы

мәселені ғылыми жоба ретінде ала отырып, экспедициялық жұмыстар жүргізіліп, жинақталған материалдарды ғылыми тұрғыдан талдай отырып, тарихпен байланыстыра зерттеу арқылы «Шығыс Қазақстан өңірінің жер-су атаулары» тақырыбында этнолингвистикалық сөздік шығару ұжымдық түрде орындалар жұмыстың бірі. Ономастикалық атаулар қалыпты сөздер тәрізді белгілі ұғым, дербес лексикалық мағына білдірмегенмен, оның берер мағлұматы мол. Халықтың өткендегі өмірі, мекен еткен жері, тәуелсіздігі үшін күресі, елін сырт жаулардан қорғауда ерлікпен қаза тапқан ұл қыздары жайлы құнды дерек береді. Осы мәнде ономастикалық атаулардың тілдің лексикасында алатын орны, танытарлық, тәрбиелік мәні зор әрі қазақтың қанымен суарылған ата баба жерінің әрбір бұрышының аты қалпына келтіріліп, сол атаудан туындайтын аңыз әңгіме де қоса жиналып, хатталуы тиіс және атаулар тарихын жаңғырта отырып, жерге деген, елге деген сүйіспеншілікті бейсанаға сіңіру біраз еңбек етуді қажет етеді.

Зерттеулерге дәйек болатын кез келген халықтың ерекшелігі, менталитеті тілінен көрініс тауып, оның барлық деңгейлерінен байқалатыны мәлім. Осы тұрғыдан мазмұны ұлттық, тұлғасы сан алуан топонимдердің күрделі табиғатын толық біліп, жете түсіну, оның толып жатқан сан-салалы мәселесін әлі де жан-жақты зерттей түсудің мәні ерекше.

Қорыта келгенде, ономастика, топонимика саласында жүргізіліп отырған тілдік саясат мемлекетті нығайту, мемлекеттік сәйкестікті қалыптастыру сияқты міндеттерді жүзеге асырудағы басымдықтардың бірі;

– қазақ тілінің бай ономастикалық қорының топожүйесінде қазақ этносына қатысты орасан мол этнотанымдық ақпарат жинақталған;

– аймақтық топонимияны тілдік жүйе ретінде қалыптастыратын тарихи және этномәдени факторлар әрі ол этнотанымдық маңызы бар мәселе;

– өңірлік топонимдер этнотанымдық, лингвотарихи, этномәдени тұрғыдан сол аймаққа қатысты ғана емес, сонымен қатар жалпы қазақ топожүйесіне қатысты да мол материал көзі;

– мазмұны ұлттық, тұлғасы сан алуан топонимдердің күрделі табиғатын толық біліп, жете түсіну үшін, оның толып жатқан сан-салалы мәселесін әлі де жан-жақты зерттей түсу қажет.

Өңірлік топонимдерді жан-жақты қарастыра келе, мынадай тұжырымдамаға тоқталған жөн:

– өңірлік топонимдерді бірегейлестіру, сол аймақтың тарихын айшықтауға негіз болады;

– өңірлік топонимдерді, соның ішінде көші-қон атауларын тізбеге түсіру барысында, қазақ тілінің бай ономастикалық қоры анықталады;

– аймақтық топонимдер, көші-қон атаулары жергілікті халықтың санасында қалыптасқан танымнан ақпарат береді.

ӘДЕБИЕТ

1. Әбдірахманов С.Ә. Искаженные эндонимные названия географических объектов Восточного Казахстана. «Өңірлердегі ономастика мәселелері: көше

атаулары жазылған тактайшаларды безендіру». Республикалық дөңгелек үстел материалдарының жинағы. – Астана, 2012. –84 б.

2. Сейітова Ш.Б., Әскерханова А.Қ. «Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі ұлттық негіз. (Катонқарағай ауданында болған ономастикалық экспедиция материалдары бойынша). – Семей:Тенгри. 2013ж. – 76 б.

3. Алдан Смайыл. Жер-су атаулары: тарихы мен тағдыры // Егемен Қазақстан. 2013 жыл, 6 желтоқсан.

4. Федорова Р. С. Основы исторического краеведения и музееведения. Часть третья. Выпуск второй: Краеведение советского и современного Казахстана с некоторыми дополнительными материалами по истории Восточного Казахстана (от древности включая современность).– Учебное пособие – Усть-Каменогорск, 2009. – 400 б.

5. Хабарлаушы: Кісекен Амантай Яваданұлы 69 жас, Нұқсара Амажан 70 жас, Шыңғыстай ауылы.

6. Кітапбаев Б. Айта-айта Алтайды, Бошай ата да қартайды (толықтырылып, екінші басылым). – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2013. – 500 б.

7. Хабарлаушы: Ақтай ата 71 жас, Жаңаүлгі ауылы

8. Мурзаев Э.М. Основные направления топонимистических исследований. – А., 1999.

Материал редакцияға 21.10.2019 жылы түсті.

МРНТИ 16.21.65

А.Т. БЕКБОТАЕВ¹

¹Сәтбаев Университетінің қауымдастырылған профессоры,
геология-минерология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

А.Ж. УДЕРБАЕВ¹

¹Сәтбаев Университетінің ассистент-профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

ЕКІ ТІЛДІ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕР СӨЗДІКТЕРІНДЕГІ ЖАҢА ТЕРМИНДЕР МЕН ТЕРМИНДІК ҚОЛДАНЫСТАР

(Қазақша-орысша геология терминдерінің сөздіктері бойынша)

Тақырыбы: Екі тілді геологиялық терминдер сөздіктеріндегі жаңа терминдер мен терминдік қолданыстар

Аннотация: Соңғы жиырма жыл ішінде геология саласы бойынша онға жуық қазақша-орысша терминологиялық сөздік жарық көрді. Бұл сөздіктердің бұрын шыққан сөздіктерден өзіндік ерекшеліктері, сондай-ақ кемшін тұстары бар. Мақалада осы сөздіктерге қысқаша шолу жасалып, жаңа терминдер мен терминдік қолданыстардың лексикографиялану, оларды біріздендіру жайы сөз етіледі.

Тірек сөздер: терминография, екі тілді терминологиялық сөздіктер, геология терминдері, жаңа терминдер

Түйін: Мақалада геология саласы бойынша жарық көрген екі тілді қазақша-орысша терминологиялық сөздіктер, олардағы терминдер мен терминдік тіркестердің құрамы, көлемі, жаңа терминдердің берілуі, қолданыстан шығуы, кейінгі сөздіктермен салыстырғандағы өзгерістері, жарыспалылық сынды мәселелер қарастырылады.

Тема: О новых терминах и терминологических употреблениях в двуязычных словарях геологических терминов

Аннотация: В течение последних двух десятилетий были опубликованы около десяти казахско-русские словари терминов в области геологии. Эти словари имеют свои особенности, а также некоторые недостатки. В статье представлен краткий обзор этих словарей, описываются трудности с точки зрения лексикографии и унификации терминов.

Ключевые слова: терминография, двуязычный словари, геологические термины, новые термины.

Резюме: В статье рассматриваются двуязычные казахско-русские терминологи-

гические словари по геологии, состав терминов и терминологических сочетаниях, объем терминов, появления новых терминов, изменения в более поздних словарях.

Subject: On new terms and terminological uses in bilingual dictionaries of geological terms

Abstract: Over the past two decades, about ten Kazakh-Russian dictionaries of terms in the field of geology have been published. These dictionaries have their own characteristics, as well as some shortcomings. The article gives a brief overview of these dictionaries, describes difficulties in terms of lexicography and unification of terms.

Keywords: terminography, bilingual dictionaries, geological terms, new terms.

Summary: The article discusses bilingual Kazakh-Russian terminological dictionaries in geology, the composition of terms and terminological combinations, the scope of terms, the emergence of new terms, changes in later dictionaries.

Бұрынырақ шыққан сөздіктерді айтпағанның өзінде соңғы жиырма жыл ішінде «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер» сериясы, «Бекітілген терминдер сөздігі», «Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздіктері» ғылыми көпшіліктің игілігіне айналды. Осы терминологиялық сөздіктердің арасында геология саласы бойынша екі тілді, түсіндірме, көптілді ірілі-ұсақты сөздіктер де басылып шықты. Мақаламызда терминографиялық еңбектердің ішіндегі геология бойынша жарық көрген қазақша-орысша терминологиялық сөздіктер, олардағы жаңа терминдер мен терминдік қолданыстардың құрамы, төл, кірме және гибрид терминдердің көлемі, жаңа терминдердің пайда болуы, қолданыстан шығуы, кейінгі сөздіктермен салыстырғандағы өзгерістері жайындағы мәселелер қарастырылады.

Қазақ тілінде математика, физика, химия, биология ғылымдарына қарағанда геология саласындағы терминдер кейін ғана XX ғасырдың 50 жылдарынан бастап ене бастады. Геология саласындағы алғашқы екі тілді сөздік 1950 ж. шыққан «Геология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» болатын [1]. Бұл еңбек 10 жыл өткен соң «Геология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» деп аталып, ғалымдар А.Машани, А.Әбдірахманов, Ж.Садықовтың құрастыруымен қайта толықтырылып жарық көрді. Бұл сөздіктің алдыңғы сөздіктен ерекшелігі: біріншіден, бұрынғы сөздікке қарағанда екі еседей толықтырылуы, екіншіден, терминдерінің басым көпшілігіне қазақ тілінде қысқаша түсінік берілуі болып табылады [2].

Бұл геологиялық терминдер сөздігі Қазақ КСРО ҒА Тіл білімі институтының басқаруымен 1959-1962 жж. металлургия, география, математика, физика, педагогика және психология, заңтану, медицина, іс қағаздары, экономика, философия, тіл білімі, әдебиеттану, спорт, құрылыс және құрылыс материалдары, теміржол көлігі, ботаника, топырақтану, тау кен ісі салалары бойынша 12 томдық терминологиялық сөздіктердің қатарында жарық көрді. Терминологиялық сөздіктер сериясының жарық көруі екі тілді лексикография саласы үшін үлкен жетістік болып саналды. Дегенмен ғылым алға жылжыған сайын, терминологияны толықтыру, сөздіктердегі жаңа пайда болған терминдерді өз ішінен жүйелеудің қажеттілігі арта түсті. 1962-

1990 жж. аралығында шамамен 40-қа жуық қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздіктер жарық көрген екен [3, 30].

Еліміз тәуелсіздік алған 1990 жылдардан бастап сөздік жасау ісі қайта қолға алынып, содан бері геология саласы бойынша онға жуық қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздік көпшілікке ұсынылды. «Тіл туралы» заң қабылданғаннан кейін шыққан геологиялық терминдер сөздіктерінен К.Табылдиев құрастырған «Геологиялық терминдердің орысша-қазақша сөздігі» [4] және К.Сапарбаев, Т.Нүсіпбаев құрастырған «Орысша-қазақша геологиялық түсіндірме сөздігі» [5] атап өтуге болады. К.Табылдиевтің сөздігіне 500-ден аса терминдер кірген. Бұл сөздіктің негізгі материалы орыс тіліндегі 2 томдық «Геологический словарь» (1973) кітабынан алынған. Ол кезде де орыс тілінің басымдығы байқалады. Ондағы геологиялық терминдер орыс тілінде қалай жазылса, сөздікте солай алынған деуге болады. Мысалы, абиссаль, алеврит, антиклиналь, синклиорий т.б. Одан басқа қазақ тілінде аудармасы бар кейбір терминдер (скважина, вулкан т.б.) сол күйінде орысша берілген. Орыс тіліндегі кейбір терминдердің аудармасы мағынасына дұрыс келе бермейді. Мысалы, выветривание – мүжілу, отложение – шөгінді, известняк – ізбес тас, т.б.

К.Сапарбаев, Т.Нүсіпбаевтың авторлығымен шыққан «Орысша-қазақша геологиялық түсіндірме сөздігі» ҚазКСРО Мемлекеттік терминология комиссиясының бекітуімен жарияланды.

Сөздік түсіндірме сөздіктің талаптарына сай жасалған. Сөздіктің алғысөзінде мынадай мәлімет келтіріледі:

А) орысша алынған терминдер алфавит тәртібімен алынған;

Ә) негізгі терминнің мүмкіндігінше қазақша баламасы алынып, содан кейін түсіндірмесі берілді;

Б) түсіндірмеде оның аталуы, анықтамасы, қасиеттері, табиғатта кездесуі, сипаттамалары, практикалық маңызы, халық шаруашылығында қолданылуы қарастырылды.

В) халықарылық терминдер жалпы қабылданған тәртіп бойынша берілген;

Д) кейбір терминдердің қазақ тіліндегі бірнеше атауы қарастырылғанда негізгісі, содан кейін факультативтік бөлігі көрсетілген [5].

К.Сапарбаев пен Т.Нүсіпбаевтың сөздігінде жоғарыда аталған сөздіктердегідей орыс тілі грамматикасы бойынша жазылған геологиялық терминдер сол қалпында өзгертілмей беріледі. Мысалы, *элювий*, *антеклиза*, *антиклинорий*, т.б. Мұнда қазақ тілінде жөнді баламалары бар кейбір терминдер мағынасы басқа болып аударылған. Мысалы, водопроницаемость – су сіңірімділік, выветривание – үгілу, аксессуар – иірім, залежь – иірім, ил – батпақ, разлом – жарық, рябь – бедер, щебень – үшкіртас, сдвиг – ысырылма, взброс – кептелу т.б. Осы мысалдардан-ақ бұл аудармалар орыс тіліндегі терминдердің мағынасын дәл бермейтіні көрініп тұр.

Геологиялық терминжасау мәселесі бойынша осы саламен тығыз байланысы бар кен ісінің мамандары Ш.Әбдіраманов, М.Жаркенов, М.Нұрпейісова, М.Тоқтамысовтардың «Тау-кен атауларының орысша-қазақша, қазақша-орысша терминологиялық сөздігі» (1993) туралы айта кеткен жөн [6]. Бұл сөздікте кен ісіне байланысты терминдердің қазақша сәтті баламалары бар. Бірақ геология жағына келсек, ол бойынша терминдерінің қазақша аудармалары сәйкес келмейді. Мысалы,

взброс – сырғыма, слой – қатпар, выщелачивание – сілтілеу, россыпное золото – кайрандық алтын, коренная порода – байырғы жыныс, сброс – жылыспа, породный массив – жыныс шыңтасы, свита – нөкер, т.б. Геологияны түсінетін маман үшін бұл аудармалар мүлдем жат деуге болады.

Одан кейінгі екі тілді сөздіктердің бірі – «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасына» аясында тіліміздің терминдер саласын қазіргі талапқа сай қайта жүйелеп, кемелдендіру мақсатында жасалған «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздігі. Геология, геодезия, география» (2000) [7]. Бұл сөздік ғылым, мәдениет, халық шаруашылығы салаларының барлығын қамтитын көптомдық қазақша-орысша, орысша-қазақша салаларалық 31 томдық сөздіктің бір томын құрайды.

Осы алғашқы көпсалалы сөздік шығарда терминдерді қазақ тілінде сөйлетеміз деген ұранмен халықаралық геологиялық терминдердің 70-80 % шамасы келсінкелмесін қазақ сөздерімен алмастырылды. Оның ішіне қолдануға келмейтін сөздер де кездесіп қалады. Мұндай бағыттың қате тұсы болатыны енді көрініп келеді, сондықтан ыңғайлы, сәтті баламасы болмаған жағдайда халықаралық терминдерді қалдырып, оларды тіліміздің заңдылығына бағындыру керек деген ойға келеміз. Оған үлгі ретінде өз заманындағы орыс тілінде терминжасам әдісін алуға болады. Орыс тілі XVIII, XIX, XX ғасырларда ғылым саласында қарқындап кеткені белгілі. Өйткені олар орыс тілінде жаңа термин жасауда өздерінше жаңа сөздер ойлап тапқаннан гөрі, түбірі латын, грек тілдерінен жасалған неміс, француз, ағылшын тілдерінің терминдерін алып, орыс тілі грамматикасына бейімдеп алды. Осы бағыт орыс тілінде терминжасам ғылымының барлық салаларында осы күндері де жалғасып келеді. Алып қарасаңыз, орыс тіліндегі қазіргі геологиялық терминдердің 90 %-ға жуығы шет тілдерден келген сөздер.

Екі тілді бұл сөздіктің негізгі кемшін тұсы – бір сөз әр томда әртүрлі аударылып жүргені және өзге тілден енген термин төңірегінде шешілмеген даулы тұстары көп. Оған ғалымдар арасындағы белең алған екі түрлі пікірді, бірі – термин атаулының бәрін өз тілімізге аударып алу, екіншісі – халықаралық сипат алған терминдер мен сөздерді өзгеріссіз қабылдау керек деген көзқарастардың әсері болғаны анық [8, 40-б.].

Алғаш 2000 жылы шыққан екі тілді сөздіктің 20-томында да көптеген геологиялық терминдер жоғарыда аталған сөздіктер сияқты орыс тіліндегі нұсқасы бойынша жазылып кетті. Мысалы, антеклиза, аллювий, делювий, лагуна, литораль, моласса, батигаль, пелагиаль, сиаль, синеклиза, синклинорий, терраса, т.б. [7].

Қазақ тілінің кеңес заманының алғашқы жылдарынан-ақ қолданыстағы ережесі бойынша орыс тілі арқылы келген терминдердегі «а» жалғауын алып тастау болған. Мысалы, секунда – секунд, минута – минут, брахиопода – брахиопод, гастропода – гастропод т.б. Осындай жолмен орыс тілі арқылы кірген терминдерді жасау кейініректе ұмыт қалды ма, әлде орыс тіліне әбден берілгендік пе, әйтеуір терминдерді қазақ тілінде жасау орыс тіліндегідей болып қалыптасып кетті.

2000 ж. жарық көрген бұл сөздік кейін құрамындағы салалық терминдер мен терминдік қолданыстары екі есеге толықтырылып, 2014 жылы қайта жарық көрді [9]. Оның алдыңғы нұсқасының көлемі шамамен 5000-нан астам термин мен

терминдік қолданыстарды қамтып, 347 беттен тұрса, 2014 жылы шыққан нұсқада шамамен 10000-ға жуық термин мен терминдік қолданыстар қамтылып, 455 беттен тұрады. Яғни, сөздік көлемінің екі есеге ұлғайып, толыққанын көреміз. Терминком бекітіп, геология, геодезия, география салалары бойынша 2014 ж. жарық көрген сөздікте [9] тек геология саласы бойынша шамамен 5305 термин мен терминдік тіркестер қамтылғанын, оның ішінде төл терминдердің көлемі – 1804, халықаралық терминдер – 825, гибрид терминдердің үлесі – 2676 құрайтыны анықталды. Демек, жалпылай алғанда геология терминдерінің 34 %-ы төл терминдер, 16 %-ы халықаралық терминдер, 50 %-ын гибрид терминдері құрайтынын көреміз.

Аталған сөздіктердің материалдарымен жұмыс істеуде, кейінгі сөздіктерді құрастыру барысында шешімін күтетін кейбір мәселелер туындаған болатын.

Сөздіктің екі нұсқасында біршама жаңа терминдер мен терминдік қолданыстар енгені байқалады. Бүгінде ондай лексикалық бірліктер геология саласындағы көпшілік ғылыми әдебиеттерде, зерттеу мақалаларда кеңінен қолданысқа еніп, терминқорымызды байытты. Ендігі кезекте, тілдегі мұндай тілдік бірліктерді жинақтап, жұртшылыққа таныстырып, оларға тілдік талдау жасап отыру өте маңызды. Осы жұмыс тиісті кәсіби деңгейде атқарылмаса, соның салдарынан жалпы қолданыстағы сөздер мен терминдердің жұмсалуындағы бірізділікке жету қиындап, жарыспалылыққа жол берілуі мүмкін» [10, 754]. 2014 жылы жарық көрген сөздікті құрастыру жұмысына қатысқандықтан орыс және шет тілдеріндегі терминдердің қазақша жаңа баламалары енгізіліп, кейде олардың жарыспалы түрде әрі жүйесіз қолданылып жүргендігіне көз жеткіздік.

Бұл турасында сөздіктің авторларының бірі, геология саласының білгір маманы Н.Сейітов: «...ғылым мен техниканың қарыштап дамуы дәйім жаңа ұғымдар мен түсініктерді туындатып отыратыны түсінікті, сондықтан да қазақ тілінің туындау және қалыптасу барысында ондай ұғымдар мен түсініктердің мүлдем болмағаны аян. Ендеше мұндай тың түсініктерге байырғы қазақ сөздерін күштеп телу ісі де үлкен көрегенділік емес... Алайда бұдан тың түсініктердің бәрін шетелдік сөз күйінде қалдыру міндеттілігі туындамаса керек, оларды қазақ тілінің байырғы қаражаттары көмегімен жасақталған мүлде жана сөздермен алмастырудың еш сөкеттігі жоқ» – деп түсіндіреді [11, 213].

Соңғы екі сөздіктің материалын салыстыру барысында геология саласында шет тілдік бірқатар терминдер аударылып, олардың қазақша баламасы ұсынылған көреміз. Мысалы, бұрынғы сөздіктерде шельф, александрит, ярус, аномалия, компас, пласт, порода, риф, скважина т.б. бірқатар терминдер қайраң, құбылматас, жікқабат, қалыпсыздық, тұсбағдар/құбылнама, қойнауқат, таужыныс, кедертас, ұңғыма сөздерімен беріліп, бүгінде ғылыми айналымға енді. Бүгінде мұндай қазақша терминдер әбден қалыптасып, көпшілікке танылғандықтан, олардың жаңалық сипаты бәсеңдеп келеді. Бұл терминдердің қолданылу уәжі, беретін ұғым-түсінігі туралы 2000 жылғы сөздікті түзу тәжірибесі туралы жазған Н.Сейітовтің мақаласында егжей-тегжейлі сөз етіледі [11, 236]. Әсіресе, автор сөздікке енгізілген қалыпсыздық, қойнауқат, белдем (зона) терминдерін алудағы уәжін тәптіштеп түсіндіреді. Белдем жаңа қолданысын проф. Н.Сейітов зона терминінің баламасы ретінде ұсынған. Автор еңбектерінде, өзінің авторлығымен

шыққан терминологиялық сөздіктерде зона терминінің орнына белдем терминін қолданады. Мәселен, Н.Кунаевпен бірігіп шығарған «Мұнай және газ геологиясы танымдық және кәсіптік-технологиялық терминдерінің түсіндірме сөздігінде» зона, зональность терминдері белдем, белдемділік деп беріліп, осы терминдермен тіркесетін зона аэрации – ауалану белдемі, зона насыщения – қанығу белдемі, зона фациальная – фациялық белдем, зональность гидрогеодинамическая – гидрогеодинамикалық белдемділік деген түрде жұмсалады [12, 116-117]. Алайда белдем терминдік қолданысы тілдік айналымға аса енбегенін де айта кету керек.

Сөз болып отырған тілдік бірліктердің көпшілігі түбір сөздердің бірігуі арқылы жасалған авторлық қолданыстар, яғни бұрыннан белгілі екі ұғымды немесе екі түсінікті бір-бірімен біріктіру әдісімен жаңа терминдер жасау тәжірибесі қолданылған. Бірқатар терминдер түбірге сөз тудырушы қосымшалардың жалғануы арқылы жасалған. Термин жасауда бұл тәсілдер өнімді болып табылғанымен, тіліміздің терминжасам дереккөздерін (кәсіби, көне, аймақтық сөздерді пайдалану), одан қалса өзге түркі тілдерінің деректерін де пайдалану жағын еске салғымыз келеді. Өйткені шеттілдік терминдерді қазақыландыруда, жаңа атау беріп, термин жасауда бірізділіктің сақталуына мән беру қажет. Себебі белгілі бір салада шеттілдік терминдердің мән-мағынасын беретін жаңа балама табылғанымен, басқа салаларда оларды қолдануға келе бермейтінін іс жүзінде көріп келеміз.

Сөздікте көне сөздерді қайта жаңғыртып қолданған деректер 2014 ж. нұсқада ұшырасады. Мәселен, ғылым салаларында қалыптасқан, жұртшылыққа кеңінен таныс компас термині 2000 ж. сөздікте компас, тұсбағдар деп қатар берілсе, 2014 ж. сөздікте құбылнама аэлогизмі қосылған. Бұл сөзді XIX ғ. басындағы Алаш ғалымдарының еңбектерінен кездестіреміз. Осыған ұқсас алап (бассейн) аэлогизмін де мысалға келтіруге болады. Өткен ғасырдың басында 1925 ж. «Қазақша-орысша тілмашта» де бассейн сөзі алап болып реестрде берілген.

Қазіргі терминология саласында терминдену үдерісі арқылы көнерген сөздер тілімізге қайта оралып жатқандығы белгілі. Мысалы, айдауыл (тұтқынды бақылап, екінші жерге жеткізуші) сөз қазақ халқының тұрмысында қолданыста болған сөздердің бірі. Алайда бұл сөз бір кездері тілдік қолданыстан шығып, оның орнын конвой сөзі басқан болатын. Бірақ ұлттық терминологияны қайта қалыптастыру жолында керісінше конвой сөзін айдауыл сөзі тілімізден ығыстырып, әскери термин ретінде терминология саласында әбден орнықты. Сол сияқты сыбаға – паек сөзінің орнына, кіреуке – эмаль, қандауыр – скаल्पель сөздерінің орнына қолданысқа ие болып, тізімізге оралып жатыр. Сол сияқты «ағза-организм», «жасуша-клетка» сөздері де медициналық термин ретінде қалыптасқан сөздер [13, 139].

Екі сөздіктің реестрге алынған терминдерін салыстыру арқылы сөздіктің кейінгі нұсқасында толықтырулар, өзгерістермен бірге қате қолданыстар кездеседі. 2000 жылғы сөздіктің реестріне алынған кейбір терминдік бірліктер (шоғыр, жанартаутану, құбылтас) қолданыс ретінде қалып (бірді-екілі қолданылып), 2014 жылғы сөздікте (жатын, вулканология, құбылматас) түзетілген не өзге баламасына ауыстырылған.

Жалпы кез келген сөздік түзу жұмысында түзету, толықтыру жұмыстары болуы заңды әрекет. Себебі тіл дамыған сайын ондағы жаңа тілдік бірліктер тілдік қолда-

нысқа ену арқылы атауы болып отырған ұғымды дәл беру-бермеуі, сәтті-сәтсіздігі анықтала түседі. Ұғымды бере алатын сәтті қолданыстар тілдік айналымға еніп, өз орнын тауып жатса, сәтсіз алынғандары қолданысы шектеліп, сырт қалып жатады.

Жаңа терминдер мен терминдік қолданыстардың пайда болуымен бірге сөздіктердегі жарыспалылық, варианттылық құбылысы да орын алып келеді. Бұрынғы еңбектерде скважина термині скважина, ұңғыма, үңгіме деген нұсқаларда қолданылып, кейін негізгі нұсқа ретінде ұңғыма сөзі қалыптасты. Сол сияқты труба сөзі құбыр, тұрба қатар қолданылып, құбыр нұсқасы бекіді. Пласт термині кейінгі сөздікте қабат деп, бұрынғы сөздікте қойнауқат деп екі сөздікте екі түрлі берілген. Мұндай терминдерде жарыспалылық орын алған жағдайда осы ғылым салаларында ұлттық терминдері әбден қалыптасқан, жетілген түркі тілдерінің материалдарын шолып, соларға сүйенген де дұрыс болар еді. Тілде қалыптасқан өзге тілдік терминдерді аударуда, жаңа атауын ойластыруда бір ғана ғылым саласындағы нақты бір мағынасымен шектелмей, өзге ғылым салаларындағы мағыналарын ескере отырып сөздікке енгізген жөн. Ұсынылған жаңа атау басқа салалардағы мағынаны дәл қамти алмайтын жағдайда сөздікке енгізу ісін қоя тұру керек деп есептейміз. Өйткені бекітілген, сөздіктерге енген реестр бірліктерді өзгерте беру жарыспалылыққа жол беріп, қолдануда шатасу орын алады. Әрі сөздіктің мазмұнына, материалына сүйенуге қолданушылар тарапынан сенімсіздік туғызады.

Сол себепті қазіргі қазақ тіл білімінің терминология, терминография саласы алдында бұл салада жинақталған тәжірибені теориялық, әрі практикалық тұрғыдан тиянақтап қорытындылау, тиісті ғылыми талдау жүргізіп, соның негізінде сөздіктерді жетілдіруге бағытталған ұсыныстарды белгілеу міндеттері қойылып отыр.

ӘДЕБИЕТ

1. Геология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1950.
2. Орысша-қазақша терминология сөздігі. Геология терминдері. 3-том. – Алматы: ҒА баспасы, 1960. – 200 б.
3. Мусатаева М.Ш. Двухязычная лексикография: тенденция и перспективы. – Алматы: РИОВАК РК, 2000. – 204 с.
4. Табылдиев К. Геологиялық терминдердің орысша-қазақша сөздігі. – Шевченко, 1990.
5. Сапарбаев К., Нүсіпбаев Т. Орысша-қазақша геологиялық түсіндірме сөздік. – Алматы: ҚазҰУ, 1991.
6. Әбдіраманов Ш., Жаркенов М., Нұрпейісова М., Токтамысов М. Тау-кен атауларының орысша-қазақша, қазақша-орысша терминологиялық сөздігі. – Алматы: РБК, 1993.
7. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Геология, геодезия, география. – Алматы: «Рауан», 2000. –347 б.
8. Егізбаева Р. Қазіргі қазақ лексикографиясы: ізденістің белгісі // Ғасырлар тоғысындағы лексикорграфия және аударма. – Алматы, 2002. – 106 б.

9. Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Геология, геодезия, география. – Алматы: «ҚАЗАқпарат», 2014. – 455 б.
10. Ш.Құрманбайұлы. Қазақ терминологиясы. – Алматы: «Сардар», 2014. – 928 б.
11. Н.Сейітов. Тағылымды терминдер базасын жасақтаудың тауқыметі мен түйткілдері (Көгілдір белдер кітабында). – Ақтөбе: «А-полиграфия», 2003. – 202–237 бб.
12. Сейітов Н., Н.Кунаев. Мұнай және газ геологиясы танымдық және кәсіптік-технологиялық терминдерінің түсіндірме сөздігі (Анықтамалық басылым). – Алматы, 2003. – 456 б.
13. Карагулова Б.С. Терминология саласындағы неологизация // Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы. – Астана, 2014.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Жилкубаев А.Ш. – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, филология ғылымдарының докторы. Өскемен қаласы, Қазақстан

Сапанова А. – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ магистрі, аға оқытушы. Өскемен қаласы, Қазақстан

Васильева Н. – Научный сотрудник Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера СО РАН, к. филол. н. Якутск, Россия.

Момынова В. – Professor, Doctor of Philology, A.Baitursynuly Institute of linguistics. Kazakhstan, Almaty

Anessova U. – Ph.D., Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty

Shuakayev M. – Kazakh National Pedagogical University named after Abai. Kazakhstan, Almaty

Nazarbekova S. – Kazakh National University named after al-Farabi. Kazakhstan, Almaty

Турабаева Л. – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, филол.ғ.к. Шымкент қаласы, Қазақстан

Имангазиева А.Б. – Мектепке дейінгі шағын орталығы Д.Қонаев атындағы ОМ КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі. Алматы облысы, Панфилов ауданы.

Керембекова М. – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2-курс докторанты. Алматы қаласы, Қазақстан

Аскерханова А. – Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті. Семей қаласы, Қазақстан.

Бекбогаев А.Т. – Сәтбаев Университетінің қауымдастырылған профессоры, геология-минерология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

Удербает А.Ж. – Сәтбаев Университетінің ассистент-профессоры, филология ғылымдарының кандидаты. Алматы қаласы, Қазақстан

МАЗМҰНЫ

Жилкубаева А.Ш., Сапанова А. Кәсіби мәтіндер арқылы мамандыққа қатысты терминдерді меңгерту.....	3
Васильева Н. Якутская орфография на современном этапе.....	9
Момунова В., Anesova U. Hybrid words in kazakh (based on the mass media materials).....	14
Shuakayev M., Nazarbekova S. Construction on the base A.B. Baitursynov's and E.O.Omarov's systematization tables of sounds of the whole cascade sets for computer investigations of the phonetics of the kazakh language with latina font.....	22
Турабаева Л. Сөз қолдану мәдениеті және тіл тазалығы.....	28
Имангазиева А.Б. Символдық таңбалардың этномәдени ерекшеліктері.....	34
Керембекова М. Эпоним-терминдердің интернационалдық сипаты vsжүйелігі...38	
Аскерханова А. Шығыс Қазақстан өңірі топонимиялық кеңістігіндегі ұлттық негіз (Катонқарағай ауданында болған ономастикалық экспедиция материалдары негізінде).....	42
Бекбогаев А.Т., Удербаяев А.Ж. Екі тілді геологиялық терминдер сөздіктеріндегі жаңа терминдер мен терминдік қолданыстар.....	50

Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 844
Теруге берілді 13.11.2019. Басуға қол қойылды 15.12.2019.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 3,75
Есепке алынатын баспа табағы 3,25
Таралымы 200. Тапсырыс №37.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61